The Asiatic Society Of Bombay
THIS MANUSCRIPT HAS BEEN ADOPTED FOR
MICROFILMING BY :-
SHREE. P.H. KARANI
Date 17.10.2008

रु.रु.
१

॥श्रीः॥अष्टादशसंस्काराः॥स्वेदन१ मर्दन२ मूर्छा३ स्थापन४ पातन५ निरोध६ नियमा७श्च॥दीपन८ गगनग्रास९ प्रमा
ण१० मथचारणविधानं११ च॥१॥गर्भद्रुति१२ बाह्यद्रुति१३ जारण१४ रसराजसारणं१५ चैव॥क्रामण१६ वेधौ१७ भक्षण१८
भष्टादशमितिरसेकर्म॥२॥आसुरिपटुकटुत्रयचित्राईकमूलकैः कलांशश्च॥सूतस्यकांजिकेनत्रिदिनंमृदुवह्निनास्वेदः॥
॥३॥ ॥स्वेदनमिति॥यस्योपजीव्यतेकीर्तिःसंगमेवसुधाभुजां॥सश्रीमान्कारयामासस्वनिंमुग्धावबोधिनी॥१॥श्रा
र्यांहृयेनरसाष्टादशसंस्कारोद्देशःकृतः॥अधुनासंस्काराणांसाधनेलक्षणमाह॥अथस्वेदनं॥प्रथमोद्दिष्टस्यस्वेद
नसंस्कारस्यसाधनंस्पष्टयन्नाह॥सूतस्यखल्वस्यपारदस्यत्रिदिनंदिनत्रयपरिमाणंयथास्यात्तथामृदुवह्निनास्व
ल्पाग्निनास्वेदःस्वेदनंकार्यं॥केनप्रकाररूपेणकांजिकेनसौवीरणकैःसह आसुरिपटुकटुत्रयचित्राईकमूलकैःसह
आसुरीराजिकापटुसैंधवंलवणंविशेषकैश्चित्पटुक्षारेनक्षारमपिव्याख्यानयंतिकटुकत्रयंशुंठीमरीचिपिप्पल्यःचि
त्रकंप्रतीतोआर्द्रकंकंदविशेषः॥नागरहेतुमूलकंकंदविशेषःप्रतीतः।नानितैःकिंविशिष्टैरेतैःकलांशोःषोडशांशांप्रत्य
कंसंयुज्यते॥सर्वेसम्मतामितिव्याख्यानं॥अत्रविशेषःकांजिकमिति॥सर्वधान्याम्लसंधानंतुषवर्ज्यंतुकारयेत्॥
उरगाभिफलाक्रांतालघुपर्णीज्ञातावरी॥तेनयुक्तंरसस्विन्नंत्रिदिनंमृदुवह्निना॥दोलायंत्रेणतीव्रेणमर्दयित्वापुनःपुनः
रसेंद्रमंगलादिति॥क्षाराम्लैरौषधैर्वापिदोलायंत्रस्थितस्यहि॥पचनेस्वेदनाख्यंस्यान्मलशैथिल्यकारकं॥इतिपरि
भाषा॥द्रवद्रव्येणभांडस्यपूरितार्धोदरस्यच॥मुखस्योभयतोहारंहृयंकृत्वाप्रयत्नतः॥तस्योपरिक्षिपेद्दंडंतन्मध्येर
सपोटली॥बध्वातुस्वेदयेदेतद्दोलायंत्रमितिस्मृतं॥ ॥अथमर्दनं॥स्वेदितस्यद्वितीयोद्दिष्टस्यमर्दनस्यसाधनं
स्पष्टयन्नाह॥गुडदग्धोर्णालवणैर्मंदिरधूमेष्टिकासुरीसाद्वितैः॥रसषोडशांश१६मानैःसकांजिकैस्त्रिदिनं॥४॥
एतैरौषधैर्दिनत्रयपरिमाणंरसस्यमर्दनंकार्यं॥एतैःकैःगुडदग्धोर्णालवणैःगुडःइक्षुविकारःलवणःप्रतीतःदग्धो

१

र्णादग्धाचासौऊर्णाचेतिसमासः॥ऊर्णाप्रतीतामेषमेष्यास्तुरोमनिचयमित्यर्थः॥लवणंसैंधवमेवं।गुडदग्धोर्णारजनीवा
पाद्यः॥तत्रहरिद्राग्रात्यामरसैंधवंषोडशांशैःरसानुषोडशांशाःप्रत्येकंसंबंधः॥विशेषश्चवस्त्रेश्चतुर्गुणैर्बद्धःसूतःस्थाप्यः
स्युभेहनि॥लोहार्कीइमजरवल्लेतुतमेघेचतुमर्दयेत्॥उद्दिष्टैरौषधैःसार्धंसर्वाम्लैःकांजिकैरपि॥पेषणंमर्दनाख्यंस्यात्तद्ब
हिर्मलनाशनं॥इतिपरिभाषा॥अत्रयंत्रतुरवल्वाख्यंज्ञेयं॥तल्लक्षणंतु॥खल्वयोग्याशिलानीलाश्यामास्निग्धादृढागुरु
षोडशांगुलउत्सेधोनवांगुलिकविस्तरात्॥खल्वयोग्यशिलालक्षणंप्रसंगाद्युक्तं॥उत्सेधेननवांगुलःखलुकलातुल्यंगुलो
यामवान्विस्तारेणदशांगुलोमुनिभिर्नेर्म्मस्तथैवांगुलैः॥पाल्याद्यंगुलविस्तरश्चमसृणोतीवार्धचंद्रोपमोघर्षोद्वादश
कांगुलश्चतस्यखल्वोमतोमर्दने॥इति॥४॥ ॥मर्दितरसस्यमूर्छनातृतीयसंस्कारमाह॥मलशिखिविषाभिधानारसस्य
नैसर्गिकास्त्रयोदोषाः॥मूर्छामलेनकुरुतेशिखिनादाहंविषेणमृत्युंच॥५॥रसस्यपारदस्यदोषास्त्रयःत्रिसंख्याकावर्तते
किंविशिष्टाःमलशिखिविषाभिधानाःमलश्चशिखीचविषंचतान्येवाभिधानंनामयेषांतेतथोक्ताःपुनःकिंविशिष्टाः॥नैस
र्गिकाःनिसर्गउत्पत्तिस्तत्संबंधिनःसहजाइत्यर्थः॥विशेषश्चात्र।मलाद्याःपंचदोषाःस्युःभूमाद्याःसप्तकंचुकीः।कुष्टाश्चा
ष्टौरसांतस्थाःरसेनैनंनदोषदाः॥रससंकेतकलिकायामिति।यद्यपिरसेंद्रमंगलेपंचमलादयोनैसर्गिकादोषाःकथिता
स्तथाप्यत्रत्रयएव॥अन्येहेयुरुलंचापलत्वंनैसर्गिकादोषाःरूपेकुतोनस्तः॥त्रिभिःस्वेदनमर्दनमूर्छनाख्यैःसंस्कारैर
निसृतैःनैसर्गिकग्रहणंहेकारिकाणामपिग्रहणंस्यात्॥अत्रनैसर्गिकाउक्ताःवैकारिकाःकुतोनोक्ताःवैकारिकाणांभावा
भावात्॥रसेदोषास्त्रयःभाव्यमानःकिंकरोतिमलेनमलदोषेणमूर्छांइंद्रियमोहंकुरुते।चेतिसमुच्चये॥एषामतोपहरणंका
र्यमितिभावः।स्वरूपस्यविनाशेनपिष्टीत्वापादनंहियत्॥विद्रद्भिर्जितसूतोसौनष्टपिष्टिःसउच्यते॥मर्दनादिष्टपेषज्यैर्नष्ट
पिष्टिककारकं॥तन्मूर्छनमितिप्रोक्तंदोषत्रयविनाशनमितियंत्रमत्रखल्वमेवष्टवेक्तंतत्॥५॥ ॥त्रिदोषापहरणंमूर्छ

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

नंचाह॥गृहकन्याहरतिमलंत्रिफलाग्निंचित्रकश्चविषं॥तस्मादेभिर्मिश्रैःवारान्संमूर्छयेत्सप्त॥६॥गृहकन्यागृहकुमारिका
मलंप्रथमंदोषंहरति॥पुनस्त्रिफलानांसमाहारःअग्निंद्वितीयदोषंहरतिसमाहारोयथा॥एकाहरीतकीयोज्याद्वौचयोज्यौवि
भीतकौ॥चत्वार्योमलकान्येवत्रिफलेयंप्रकीर्तिता।पुनश्चित्रकोग्निःविषंतृतीयंदोषंहरति।इरीकरोतीत्यर्थः॥तस्मात्तैर्तो
भिस्त्रिभिःगृहकन्यात्रिफलाचित्रकैर्मिश्रितैरेकीकृतैरसंसप्तवारान्मूर्छयेत्॥विधिवन्मूर्छनंकुर्यात्॥विशेषश्चात्रमूर्छनंर
सराजस्यकर्तव्यंवादिभिःसदा॥विषैस्त्रिफलयापूर्वंगृहत्योपविषैस्तथा॥९॥कर्कोटीक्षीरकंदाभ्यांचित्रेणगृहकन्यया।एते
नवाथसंमर्द्योयाममेकंतुपारदः॥किंनरंयंत्रमादायद्यौषध्येलेपयेतलं॥नवसारयुतंसूतंयंत्रमध्यगतंन्यसेत्॥३॥दद्याद्रसो
परिस्तावंसंधिलेपंदृढंमृदा॥लवणेनचसंपूर्यद्वारंसंरुध्ययत्नतः॥४॥चुल्लिकोपरिसंस्थाप्यदीप्ताग्निंज्वालयेत्सुधीः॥द्वामे
कैननडुनार्यकर्तव्यसीतलौरसः॥५॥यंत्राद्वृत्यृत्ययत्नेनसूतमुत्थाप्यमूर्छितं॥अमूर्छितंतदादेयंकलांशंमूर्छितंरसे॥
६॥सिंधूत्थटंकणाभ्यांचमर्दयेन्मधुसंयुतं॥दोलायंत्रेननःस्वेद्यःक्षाराम्ललवणैःसह॥७॥उत्थायमूर्छयेत्पश्चाद्वारंद्वारंरसे
श्वरः॥पुनरुत्थापितंकुर्यादेवंविंशतिवारकं॥इतिरससागरे॥८॥ ॥मूर्छितरसस्यउत्थापनसंस्कारमाह॥अमुनाविरेचनेन
हिसुविशुद्धोनागवंगपरिमुक्तः॥सूतःपातनयंत्रेसमुत्थितःसन्पातनयंत्रेरुद्धालीहयसंपुटेसम्यक्विधानोत्थितःसन्कु
स्मात्काजिकंसौवीरंपर्वपर्णितत्क्वाथसंयोगादित्यर्थः॥काजिकेक्वाथात्॥७॥सूतोनागवंगपरिमुक्तोभवतिनागवंगाभ्यां
दोषाभ्यांविरहितःपारदोभवतीत्यर्थः॥किंविशिष्टःसन्समुत्थितः॥हिनिश्चितं॥अमुनाविरेचनेनठक्कशोधनेनसूतःसुविशुद्धोभवे
त्॥विशेषःशुद्धोभवेदित्युत्थापनं॥अनेनविधिनाहिंगुलस्यसूतस्याप्युत्थापनंभवति॥स्वेदनामादियोगेनस्वरूपापादनं
यतः॥तदुत्थापनमित्युक्तंमूर्छाव्यापतिनाशनंइतिउत्तमूर्ध्वस्त्रापनंउत्थापनं॥अत्रयंत्रंतु॥अष्टांगुलपरीणाहमनोह
रदशांगुलंचतुरंगुलकोत्सेधंतोयाधारांगुलादधः॥अधोभांडेमुखंतस्यांडस्यापरिवर्त्तिनः॥षोडशांगुलविस्तीर्णपृष्ठे

स्यास्येवप्रवेशयेत्॥पार्श्वयोर्महिषीक्षीरचूर्णमंडूरफाणितैः॥लिप्त्वाविशोषयेत्संधिंजलाधारेजलंक्षिपेत्॥बुध्यामारोप
येदेतत्पातनायंत्रमीरितं॥७॥ ॥अथमूर्छितरसस्यपंचमोद्दिष्टपातनसंस्कारंस्पष्टयन्नाह॥कृत्वातुशुल्बपिष्टीनिपात्यते
नागवंगशोकातः॥तस्मिन्दोषान्मुक्त्वानिपतितिशुध्यस्तथासूतः॥८॥ननुपुनःउत्थितंसूतंशुल्बपिष्टीकृत्वाशुल्बे
णताम्रेणसहतस्यपेषणंविधायतयोर्मेलनंयथातस्मिन्पातनयंत्रेनिपात्यतेकर्मविदेतिशेषः॥कुतःनागवंगशोकात
नागवंगदोषग्लानितःतथाउक्तविधानेननिपतितिसतिपातनकर्मणिकृतेसतिशुध्यःसूतोभवेत्॥वारमित्यनुक्तेयं
थानरेत्रिसप्तैकविंशतिवारंपातनकर्मणिकृतेसतिसम्यक्नागवंगशोकानुरूपनीतिभावः॥विशेषतश्चपातनायंत्रे॥
द्वौभागौशुल्बसूतस्यशुल्बभागैकसंयुतैः॥त्रिशांशोलवणंदत्वापिष्टीकुर्याच्चसुंदरं॥अष्टांगुलंविस्तीर्णंदैर्घ्यंदशांगु
लंत्वधोभांडंकंठादधःसमंताच्चतुरंगुलीकृतजलाधारा॥अंतःप्रविष्टतलभांडवदनजलमग्ननिजमुखप्रांतःउपरि
ष्टाच्चिपिटपटीदेयोदरषोडशांगुलविशालाः॥३॥तस्मिन्नधोर्ध्वभांडेनिपातितःसकलदोषनिर्मुक्तः॥सुतरांभवतिर
सेंद्रोजीर्णग्रासोपिपात्योसौ॥४॥अथऊर्ध्वंतथातिर्यक्पातस्त्रिविधउच्यते॥यत्रतिष्ठतिसूतेंद्रोवह्निस्तत्रान्यथाजलं
उक्तौषधैर्मर्दितपारदस्ययंत्रस्थितस्योर्ध्वमधश्चतिर्यक्॥निर्यातनपातनसंज्ञमुक्तंवंगाहिसंपर्कजकंचुकघ्नं॥६॥उ
त्थापनंकर्मणाऊर्ध्वपातनंअनेनअधस्ताद्गमनंभवति॥यंत्रेनदेवअग्निजलयोर्व्यत्यासः॥जलमत्राधःपात्रेअग्निः
ऊर्ध्वपात्रेपृष्टेनत्रजलंउपरितनंपात्रोपरि॥८॥ ॥अथपातितस्यरसस्यषष्ठोद्दिष्टनिरोधनसंस्कारंस्पष्टयन्नाह॥ ॥
मर्दनमूर्छनपातैःकदर्थितोभवतिमंदवीजत्वात्॥सृष्ट्यंबुजैर्निरोधाल्लब्ध्वाप्यायोनषंढःस्यात्॥९॥एतैर्मर्दनमूर्छन
पातैःसंस्कारविशेषैःकृत्वामंदवीर्यत्वात्कदर्थितोभवतिकुत्सितविधानेनकदर्थितोभवतीत्यर्थःपुनःसूतःसृष्ट्य
ंबुजैःसहमर्दनानंतरंनिरोधान्मूषाद्वयेसंपुटेकूपिकायांवानिरोधात्रुधनात्लब्ध्वाप्यायःसन्प्राप्तबलःसन्नषंढः

स्यान्नपुंशुक्ररहितोभवनिसृष्टिः मूत्रशुक्रशोणितरूपाअबुजासृष्टिर्यथा॥गोजाविनरनारीणांमूत्रंशुक्रंचशोणितं॥सृष्टि
रेषासमाख्यातापंक्लेषविनाशिनी॥इत्याचतारादिनि॥यत्रारक्तेसैंधवरवोटेनमूषाहंहंप्रकल्पयेत्॥तत्संपुटेरसंक्षिप्त्वान
वसारंसनिंबुकं॥तत्संपुटंप्रयत्नेनलेपयत्संधिमुत्तमं॥वज्रमृत्तोलासमादायवेष्टयेत्तत्प्रयत्नतः॥२॥छायाशुष्कंचतत्कृत्वा
भूगर्भेस्थापयेत्ततः॥अष्टांगुलप्रमाणेनमूषोर्ध्वंतत्रपूरणं॥३॥त्रिःसप्तदिनपर्यंतंकरीषाग्निंचकारयेत्॥दिनेदिनेप्रकर्तव्या
मूषासैंधवनूतना॥४॥स्वेदयेत्तत्प्रयत्नेनभूगर्भेस्थापयेत्ततः॥अथवाकूपिकामध्येसूतंसूतंसैंधवसंयुतं॥५॥भूग
र्भेचततःस्थाप्यमेकविंशदिनावधि॥अयंनिरोधकोनाम्नामहामुखकरःपरः॥६॥ ॥अथनिरोधितरसस्यसप्तमो
द्दिष्टनियामकसंस्कारंस्पष्टयन्नाह॥इतिलब्धवीर्यसम्यक्चपलोसौनियम्यतेतदनु॥फणिलशुनांबुजमार्कैचिंचि
कास्वेदात्॥९०॥ ॥इतिपूर्वोक्तविधानेनयंत्रादिनातदनुरोधनानंतरंअसौचपलश्चंचलोरसोनियम्यतेकर्मविदानिय
मनंक्रियतेकस्मात्फणिलशुनांबुजमार्कैवकर्कोटीचिंचिकास्वेदात्॥फणीनांशूलेलशुनंरसोनःअंबुजंलक्षणंमार्कवं
भृंगराजःकर्कोटीतिप्रतीतावंध्याचिंचिकाआम्लिकाएताभिःसहायःस्वेदःयंत्रेअग्नितापस्तस्मात्किंविशिष्टःसम्य
क्लब्धवीर्यःप्राप्तबलःवीर्यवान्नरःचपलत्वनिवृत्तयेनियम्येइत्यर्थः॥विशेषश्चात्र॥कांचकूपीमृदालिप्यरसोमध्ये
विमुच्यते॥कलांशंटंकणंदत्वामध्येकिंचित्प्रदीयते॥१॥द्वारंमूद्रांप्रकर्तव्यावज्रमृत्तिकयादृढा॥भूगर्भेकूपिकांस्थाप्य
सिक्त्वागर्भपूरणं॥२॥करीषाग्निःप्रकर्तव्यारक्तविंशदिनावधि॥अयंनियामकोनामबहुमत्यंतकारकः॥३॥रोधना
लब्धवीर्यस्यचपलत्वनिवृत्तये॥क्रियतेयोघटेस्वेदःप्रोक्तंनियमनंहितत्॥यंत्रलक्षणंतु॥चतुःप्रस्थजालाधारंचतुरं
गुलकाननं॥घटयंत्रमिदंप्रोक्तंतदाप्यायनकंस्मृतमिति॥९०॥ ॥अथनियामितरसस्यअष्टमोद्दिष्टदीपनसंस्कार
माह॥भूरवगटंकणमरिचैर्लवणासुरिशियुकांजिकैस्त्रिदिनं॥१॥स्वेदनदीपितोसौग्रासार्थीजायतेसूतः॥९१॥॥

23
1936

दीपनंस्पष्टयन्नाह॥असौपूर्वसंस्कृतरसःएतैरौषधैस्त्रिदिनंयथास्वेदनदीपितःसन्॥ग्रासार्थीकवलाभिलाषी
जायतेएतैरौषधैःभूरवगटंकणमरिचैःनकलमंतैःपुनर्लवणासुरिशियुकांजिकैःभूःपटकीरवगःकासीसंटंकणंसौभाग्यं
मरिचभूषणंभूएतैःपुनःलवणंसैंधवंआसुरीराजिकाशियुसौभाजनंवृक्षविशेषः॥कांजिकंपूर्वोक्तंमल्लीभूतएतैश्चैतिवि
शेषश्चात्र॥स्वेदनेरसराजस्यक्षाराम्लविषमल्लकैःबीजपूरंसमादायवृत्तमुत्सृज्यकारयेत्॥१॥तस्यमध्येक्षिपेत्सूतंक
लांशंक्षारसंयुतांद्वारंनिरुध्ययत्नेनवस्त्रमध्येनिबंधयेत्॥२॥दोलास्वेदःप्रकर्तव्यःएकविंशदिनावधि॥दिनेदिने
प्रकर्तव्यंवृत्तंबीजपूरकं॥लेलिहानोहिधातूंश्चपीड्यमानोबुभुक्षया॥अमुनैवप्रकर्तव्यंरसराजस्यदीपने॥अ
हंससदिनंचाथचतुर्द्वेयेकविंशतिः॥संस्कारःसूतराजेतुक्रमाक्रमतरंवरं॥४॥ ॥१२॥ ॥सूताष्टसंस्कारस्य
पारदस्यसंस्कारांतरसिद्ध्यापरीक्षामाह॥इतिदीपितोविशुद्धःप्रचलतिविद्युल्लतासहस्राभः॥भवतियदारस
राजश्चार्यादत्वाद्वितीयमिदं॥१२॥इतिपूर्वोक्तेनप्रकारेणरसराजोदीपितःसन्शुद्धत्वादितःसन्विशुद्धोभवतिय
दीदृशोरसराजस्तदाचार्यःचारणकर्मकार्येकीदृक्प्रचलतिविद्युल्लतासहस्राभःप्रकर्षेणचलेत्यैःचलनशीलाया
विद्युतःतासांसहस्रस्यभादीप्तिस्तद्वत्यस्यसतथोक्तःकिंसत्वाचार्यःइदमुद्दमग्रेवक्ष्यमाणंकिंचिधातूपरसमहा
रत्नसंज्ञकंद्वितीयंरसराजसंबंधिनंदत्वासंयोज्येत्यर्थः॥१२॥ ॥द्वितीयमित्याशंक्यतंस्पष्टयन्नाह॥पीतक्रिया
स्वर्णतेश्वेतंतारक्रियासुमुखमादौ॥देयंखल्वेघृष्टोदिव्यौषधिभिःसनिर्मुखश्चरति॥१३॥आदौप्रथमंमुखंविधेय
मिध्याहारःपारदस्यमुखंविधेयमित्यर्थः॥तश्चेत्पीताक्रियाभवंतिस्वर्णसंबंधिनीकार्याणिभवंति॥तदापितंस्व
र्णदेयंश्वेतंक्रियास्वश्वेतंदेयंश्वेतंतारमित्यर्थः॥स्वर्णतारादिकंखल्वेदत्तंसूतमुखोरसश्चरति॥पुनर्निर्मुखोरसः
असूतमुखोरसःखल्वेघृष्टोघर्षितःसन्पूर्वोक्तंचरतिभक्षयतिकाभिःसहदिव्यौषधीभिःवक्ष्यमाणाभिःसह

यथाप ॥सास्योरसः स्यात्पटुशिग्रुतुल्यैः सराजिकैः सौणकैस्त्रिरात्रं॥पिष्टस्ततः स्विन्नतनुः स्फुवर्णमुख्यानयंस्वा
दतिसर्वधातून्॥निर्मुखश्च॥आम्लवर्गेणसंयुक्तंयथालाभेनमर्दयेत्॥अभ्रकादीश्वरेचैतेसूतकोवासनामुखः॥इय
न्मानस्यसूतस्यभोज्यद्रव्यात्मिकोमतिः॥इयतेत्युच्यतेयासोग्रासमानमुदीरितं॥इतिपरिभाषा॥१३॥ ॥इतिश्री
मत्कुरलवंशपोनिधिद्विरूपरसहृदयटीकायांरससंशोधनात्मकोद्वितीयावबोधः॥२॥ ॥अथबीजादिजारणापुटिमा
रभ्यते॥परितापकरोधूतैः खलुच्यसिनिनांवुयः॥सत्यधर्मपरीतानांचंद्रवंदनसाधुवत्॥१॥ग्रासमितिचारयित्वागर्भदु
तिंततोभूर्जे॥लवणक्षाराम्लस्कधासुरभीमूत्रेणसूतलेपे॥१॥द्रुतग्रासपरीणामोबिडयंत्रादियोगतः॥जारणेत्युच्य
तेतस्मैः प्रकाराःसंनिकोदिशः॥प्रकारामंत्रणाइतिशेषः॥जारणभेदास्तु॥ग्रासस्यचारणंगर्भद्रावणंद्रावणंजारणंत
था॥इतिचिपान्निर्दिष्टाजारणावरवार्तिकैः॥गर्भद्रुतिजारणमाह॥ग्रासमिति॥पूर्वोक्तप्रकारेणग्रासंकेवलंयथा
संख्यंजारयित्वापुनर्गर्भद्रुतिंकृत्वाततस्तदनंतरंततःगर्भद्रुतेसूतेभूर्जेभूर्जेक्षत्वकपुटकेस्थापयेदितिशेषः॥किंवि
शिष्टेभूर्जेलवणक्षाराम्लस्कधासुरभीमूत्रेणसूतलेपेलवणानिसैंधवादीनिक्षाराःस्वर्जिकाद्यः॥अम्लोजंबीरादिःसुधा
शुक्तिचूर्णंसुरभीधेनुस्तन्मूत्रंएतेनयोगेनकृत्वासूतोलेपोयस्मिन्॥तुदरद्रुतियुक्तःसूतःस्थाप्यइत्यर्थः॥१॥ ॥अथ
जारणविधानमाह॥दृढवस्त्रेबाह्यबध्वेदोलास्वेदनेजारयेद्ग्रासं॥सौवीरेणार्धपूर्णेकुंभेसक्षारमूत्रेकैरथवा॥२॥
जारणविधानमाह॥दृढवस्त्रेबाह्यबध्वेइतिदृढंनूतनंघनचयंवस्त्रंतेनबाह्येसर्वतोवस्त्रसंबंधेपूर्वोक्तेनदोलास्वेदनदो
लायंत्रविधिनायःस्वेदस्तेनकृत्वाग्रासंरसांतुदुतंकेवलंजारयेत्॥कुत्रकुंभेकलशेकिंविशिष्टेसौवीरेणार्धपूर्णेसौवी
रेणस्वेदनसंस्कारोचितकांजिकेनकृत्वाअर्धपूर्णेअथवेतिविध्येतरेसक्षारमूत्रैकैः सहक्षारैः स्वर्जिकादिभिः वर्तंतेयानि
मूत्राणिगोजाविनरनारीणामितिशेषः॥एतैः अर्धभूतेकुंभेवाजारयेदित्यर्थः॥२॥अथरसजारणेकालसंख्यामाह॥॥

अमुनाक्रमेणादिवसैस्त्रिभिस्त्रिभिर्जारयेद्ग्रासं॥जीर्णस्यलक्षणमथोज्ञेयंयत्रात्समुत्थत्य॥३॥अमुनाक्रमेणेतिउक्तक्र
मेणत्रिभिस्त्रिभिर्दिवसैः त्रिभिः संख्याकैर्दिवसैर्ग्रासेजायतेअन्यग्रासः क्रियतेगर्भद्रुतिग्रासः क्रियतेगर्भद्रुतिग्रासः त्रि
वसैर्जरतीतिभावः॥अथेतिदिनस्वेदानंतरंजीर्णस्यरसस्यलक्षणंज्ञेयं॥ग्रासोजीर्णोनयेतिज्ञातव्यः किंकृत्वायत्रादौ
लिकाभिधानानुत्थत्ययंत्राद्बहिर्गृहीत्वेति॥३॥ ॥रससमलापनयनमाह॥उत्थृतमात्रेपात्रेप्रक्षाल्यकांजिकेनातः॥
समलंचकांजिकमनोहरणार्थंवस्त्रयोगेन॥४॥ ॥उत्थृतमात्रमिति॥यंत्राद्बहिर्गृहीतमात्रंतत्पात्रेभाजनेलोहाम्ब
मृन्मलोकांजिकेनप्रक्षाल्यपुनःरसःरसात्समलंसंयुतंकांजिकंहरणीयंबुद्धिःकार्यकेनकृत्वावस्त्रयोगेनवस्त्रे
क्षिप्तंसंसन्नंतदेवतिष्ठतिनकांजिकंगा४॥ ॥तस्यैवविधानंचाह॥तदनुसुखोष्णेपात्रेसमर्थोसौयथाचहीयतेनैव
तावद्यावच्छुष्यतितल्लग्नंकांजिकंसकलं॥५॥तदनुवस्त्रयोगानंतरंसुखोष्णेपात्रेअयंरसोसमर्थः॥कथंयथाच
हीयतेनाशंनाप्नोति॥अनु — यापात्राद्वाताकांस्यपोडनागवंगकनकतारपात्राद्वादृढकरघाताद्रसोहीयतेएवज
सौपारदस्तावत्समर्थोयत्रयल्लग्नंकांजिकंरससंसर्गिसौवीरंशुष्यतिनिःशेषतांयातीत्यर्थः॥५॥ ॥तस्यैवविधा
नंचाह॥इत्थंचशोषितजलःकरमर्दनतःसुनिर्मलीभूतः॥पीड्यःपात्रस्योपरिवस्त्रेणचतुर्गुणेनैव॥६॥इत्थं
अमुनाप्रकारेणकरमर्दनहस्ततलघर्षणतःसुनिर्मलीभूतेमलरहितःशोषितजलोरसःचतुर्गुणेनवस्त्रेणकृत्वा
पात्रास्योपरिधःपात्रस्योपरिधःपात्रस्योपरिवस्त्रेणवस्त्राणिजारणाजेतिजयः॥६॥ ॥जीर्णग्रासलक्षणमा
ह॥यदिपरिगलितःसकलोभस्त्राद्ग्रासेनचैकतांजातः॥१॥नभवतियदिदंडधरोजीर्णग्रासस्तदाज्ञेयः॥७॥ ॥
तदापारदोजीर्णग्रासोज्ञेयः जीर्णोनिःशेषत्वमापन्नोग्रासोयस्मिन्सतथोक्तः॥यदिसकलःसर्वःवस्त्रात्परिग
लितःचतुर्गुणवस्त्राच्युतोभवतिपात्रइतिशेषपुनर्यदाग्रासेनसाहएकतायातःसन्मिलितसन्नूरसोयदादंडधरो

नभनिस्थिररूपोनस्यान्नदानीर्णग्रासोज्ञानव्यइत्यर्थः ॥७॥ ॥अथरसाजीर्णलक्षणमाह॥ग्रासादजीर्णापिष्टीसूतकादुत्थ
त्यपानवेधत्रे॥स्वस्थोभवतिरसेंद्रोग्रासःपक्वःपुनर्जरति॥८॥ग्रासानकेवलसंयोगान्॥अजीर्णपिष्टीरसेंद्रःअजीर्णो अ
परिमितापिष्टीपूर्वोक्तलक्षणापस्मिंनिति॥एवंविधंरसंयंत्रेपाननकर्मोचितयातयेत्॥एवंपतितःस्वस्थोनिर्मलोभवति
ग्रासात्पृथक्कृत्यपक्वोवन्हितलोहलीकृतस्तंरसेंद्रोजरतीति॥८॥ ॥ग्रासजारणायांयंत्रादिकमाह॥दोलायांच
त्वारोग्रासाजार्याक्रमेणैव॥दोषाःकल्पयंत्रेयावद्द्विगुणादिकंजरति॥९॥क्रमेणैवचतुःषष्ठ्यादिभेवचत्वारोग्रासा
दोलायांजार्याःशेषाःग्रासाःश्वत्वारःअसंख्यावाकल्पयंत्रेजलयंत्रेचनिमित्तंजार्याःशेषाश्चत्वारश्चत्वारःकुतः
अन्यशास्त्रेषुअष्टैवग्रासाःअजारणेकिमवधियावद्द्विगुणादिकंजरति॥पारदाद्द्विगुणितंआदिशब्देनद्विगुणाभूतं
नकार्यंअधिकमधिकंचभवतुशक्यावतारोष्टौदृष्टाशास्त्रेकचिदष्टौग्रासाउक्ताःकचिद्दशग्रासाइति॥९॥ ॥ग्रासे
ष्टसंख्यत्वंदर्शयन्नाह॥नादौकर्तुंशक्योऽत्रग्रासप्रमाणनियमस्तु॥ग्रासतेनहिसर्वांगंगगनमतोलक्षणैर्ज्ञेयं॥१०
अत्रास्मिन्शास्त्रेआदौप्रथमंग्रासप्रमाणनियमःकर्तुंनशक्यःअतःकारणात्गगनमभ्रंसर्वांगोग्रासतेरस
इतिशेषः॥तत्सर्वांगमभ्रमग्रस्तंलक्षैरेवंज्ञातव्यमित्यर्थः॥१०॥ ॥चतुःषष्ठ्यंशाताग्रासेरसाकारमाह॥यदिहिच
तुःषष्ठ्यांशाःग्रसतिरसस्तदाधरेदंडं॥चत्वारिंशद्भागेप्रवेशतःपायसाकारः॥११॥तदेवाह॥भजनिजलौकाकारस्त्रिं
शद्भागादविप्लुषश्चविंशत्या॥छेदीचषोडशांशादनऊर्ध्वंदुर्जरोग्रासः॥१२॥यदिचेन्रसेचतुःषष्ठ्यंशाःप्रमाणतोग्रासं
ग्रसतिस्निग्धिनंतदादंडधारयेत्॥वस्त्रानाक्षरतीत्यर्थः॥पुनश्चत्वारिंशद्भागप्रवेशतोरसोदरेतिशेषःतदापाय
साकारःकथितदुग्धाकारोभवेत्निबिडत्वात्॥११॥तदेवाह॥त्रिंशद्भागात्रिंशद्भागस्यजारणतोजलौकाकारोभवे
त्॥रसइत्यध्याहारः॥पुनःविंशत्याविंशद्भागजारणेनअविप्लुषोभवेत्आसनान्नचलति॥पुनःषोडशांशात्षोडश

527
1936

भागजारणतःछेदीभवेत्॥क्रकचिकयादिभिःछेदकृतेपृथक्त्वमाप्नोतिअतःषोडशभागादूर्ध्वंग्रासोदुर्जरोभवेत्दुःखेनजा
रयित्वादोगभेदवणानिपुणोजारयेद्ग्रासंकल्पोशेन॥१२॥ ॥तच्चाह॥पंचभिरेवग्रासैर्घनसत्वजारयित्वादौ॥गर्भद्र
विनिपुणोजारयतिबीजकल्पांशेन॥१३॥एवंउक्तप्रकारेणपुनर्गर्भद्रावणनिपुणःरसोदरेअभ्रसहादीनांद्रवकारणेप्र
वीणापुमान्कल्पांशेनग्रासंजारयेत्॥किंकृत्वापंचभिःपूर्वोक्तग्रासैश्चारुयथास्यात्तथाघनसत्वमादौजारयित्वापंचभिरे
वग्रासैर्घनसत्वजारणानंतरंषोडशभागेनजारयेदित्यर्थः॥१३॥ ॥अभ्रकजीर्णरसलक्षणमाह॥धूमश्चिटिचिटिशब्दो
मंडूकगतिस्तथासकंपश्च॥निःकंपोभवतिरसोविज्ञातव्योरसोभ्रजीर्णस्तु॥१४॥अभ्रकजीर्णरसएवंविधाभवति॥अभ्र
जीर्णेयस्मिन्तथोक्तःप्रथमंधूम्रोधूम्रोभवेत्॥पुनश्चिटिचिटिशब्दोभवतिवह्निसंयोगान्मंडूकगतिर्भवतिपुनस्तया
तेनप्रकारेणधूमेनसतिसकंपोभवतिपुनर्वह्नौकंपःस्वस्थोभवतिगर्भोसत्वद्रुतस्यलक्षणमिति॥१४॥ ॥तदेवाह॥कपिलो
थनिरुद्गारीविप्लुषिभावंचमुंचतेसूतः॥निष्कंपोगतिरहितोविज्ञातव्योभ्रजीर्णस्तु॥१५॥पुनरेवंविधोरसोऽभ्रजीर्णोविज्ञा
तव्यःकीदृशःकपिलःकपिलवर्णः॥निरुद्गारीस्थिरभावःपुनःरसोविप्लुवभावंचंचलत्वंमुंचतेपुनःनिष्कंपःस्वस्थः॥पुनर्गति
रहितःपक्षच्छिन्नइतिलक्षणान्यभ्रजीर्णस्यभवंति॥१५॥ ॥अथकल्पयंत्रमाह॥जलपूर्णपात्रमध्येदत्वाप्यथखर्परस्य
विस्तीर्णं॥तदुपरिबिडमध्यगतःसूतस्थाप्यस्तनःकुड्यां॥१६॥लघुलोहकटोरिकयाकृतपटमृत्संधिलेपयाछाद्याः
पूर्वेनकूटखर्परमंगारिकरीषतुषमिश्रैः॥१७॥जलपूर्णपात्रमध्येइतिजलपूर्णयत्पात्रंतस्यमध्येसुविस्तीर्णंस्कंदराय
तंघटखर्परंकुंभखंडंदत्वातदुपरिखर्परोपरिबिडमध्यगतस्तनःस्थाप्यःकिंविशिष्टःकुड्यांमृदाविनिर्मितायांविज्ञात्व
मुखाकृतःकल्पाख्ययंत्रमिति॥१६॥लघुलोहकटोरिकयाअतिलघ्वीयालोहस्यमुंडदिःकटोरिकापात्रविशेषःतत
विडाकृतःसूतःअछाद्यसमंतात्सरुधैःकिंविशिष्टयाकृतपटमृत्संधिलेपयाकृतःपटमृद्भांसंधरोधोयस्याःसा

तथा॥पुनस्तकुडयांतर्गतसघटखर्परंअंगारैःपूर्वंकिंविशिष्टंकरीषतुषमिश्रैःकरीषोगोमयस्यचूर्णंतुषाःव्रीह्यादेश्चून्यतमै
र्मिश्रितैरिति॥१७॥ ॥कछपयंत्रेयाहिहिनंतदाह॥स्वेदनतोमर्दनतःकछपयंत्रस्तिनोरसोजरति॥अग्निबलेनैवनतोगर्भद
तिःसर्वलोहानां॥१८॥कछपयंत्रस्तोरसोजरतियासमितिशेषःकुतःस्वेदनतःवस्त्रेपरितापतःनकेवलंमर्दनतश्चविडाहिना
हारः॥ततोग्निबलेनैवसर्वलोहानांस्वर्णादीनामस्मिन्नंतरालेगर्भदतिभवति॥अत्रअग्निबलएवमुख्यः॥१९॥विडं
हिपरिकीर्तितमितिपरिभाषा॥विडशब्देनपिंडः॥१९॥ इतिरसहृदयेजारणविधानंक्रमंनामषष्ठावबोधः॥ ॥अथजार
णायांविधिंद्वयमाह॥एवंदत्वाजीर्यतिनक्षमतिरसोयथातथाकार्यः॥क्षयमेतिसारविडैःसतूपरसैग्रासमुद्धरति॥१
एवममुनाप्रकारेणकछपयंत्रेनिधायजीर्यतियासंरसइतिशेषः॥रसोपरसानक्षपतिक्षयंप्राप्नोति तथाकार्योविधि
रितिशेषः॥कार्यस्याश्रयोरक्षणायइतिभावः॥पुनःक्षारविडैःक्षयंमेतिनाशमाप्नोतिग्रासइत्यध्याहारःपुनःसरसः
उपरसैर्गंधादिभिःग्रासउत्प्रावल्येनगिरतिगिलतीत्यर्थः॥क्षारैरक्तैश्चगंधाद्यैःमूत्रैःषड्भिरेवचरसग्रासस्यजी
र्णार्थं॥अथविडविधानमारभ्यते॥ग्रासंनमुंचतिनवांछतितंचभूयःकांश्चिद्गुणान्व्रजतिनित्यमनुक्तमात्रान्॥यज्जी
र्यतेप्रचुरकेवलवह्नियोगात्तस्माद्विडैःसुविविडैःसहजारणास्यात्॥१॥ विडैर्जारणायाःस्वरूपमत्रमाह॥ग्रासमि
तिस्पष्टं॥ ॥विडविधानमाह॥सौवर्चलकटुकत्रयकांक्षिकासीसगंधकैश्चविडैः॥शिग्रोरसद्रवभावैस्ताम्रदलान्य
जारयति॥२॥विडांतरमाह॥सर्वांगदाद्यमूलकमतिगालितंस्करभिमूत्रेण॥द्रवभावंबलिवसयातस्त्रणतोजार्यते
हेम॥३॥ ॥अथक्षारवृक्षगुल्मौषधिविशेषानाह॥कदलीपलाशतिलतिचुलकनकसुरदालिवास्तुकैरंडाः॥स
र्वोभूवृषमोक्षकसहितास्तारोयथालाभः॥४॥ ॥क्षारविधानमाह॥आनीयक्षारवृक्षान्कुसुमफलशिफात्व
क्पलाशैरुपेतानूलूत्वातःखंडशस्तांविपुलतरशिलापिष्टगात्रातिशुष्कान्॥दग्धंकांडैस्तिलानांकरिसुरभिह

यांभोभिराश्राव्यवस्त्रैर्भस्मत्यक्त्वाजलंतन्मृदुशिखिनिपचेद्धंसपाकेनभूयः॥५॥ ॥क्षारजलपाकलक्षणमाह॥त
च्छुष्यमाणंहिसबाष्पबुद्बुदानूयदाविधत्तेक्षणभंगुरान्बहून्॥तदाक्षिपेच्चूर्णहिंगुगंधकंक्षारत्रयंषड्लवणा
निभूरवगः॥६॥द्रव्याणिसंमिश्र्यनिवत्यमूतलेव्यवस्थितद्वास्त्रकटोरिकादौ॥संस्थापयेत्समहिनानिधान्यगंतत
प्रयोज्यंरसजारणादिकं॥७॥ ॥जारणायांक्षारविधानमाह॥जंबीरबीजहरकनांगेरीवेतसांबुसंयोगान्॥क्षा
राभवंतिनितरांगर्भदुनिजारणेद्वास्ताः॥८॥ ॥क्षाराःएतेभाविताःविडवत्कार्यकराइतिभावः॥ ॥रसेविडयो
जनमाह॥विडमधरोत्तरमादौदत्वास्तस्यचाष्टमांशेनकुर्याज्जारणमेवंक्रमाद्धर्धयेदग्निं॥९॥ ॥इत्यरसहृ
दयेसप्तमावबोधः॥ ॥अथरसरागोभिधास्यते॥द्योततेदिविचंद्रोसौजारणाकांतिमत्तया॥तथेहनामुपा
मुपाश्रित्यद्रालतेमनुजेषुच॥१॥रक्तसिंधुविडधात्वादिजारणेनरसस्यहि॥पीतादिरागजननंरंजनंतत्र
कीर्तितं॥इतिपरिभाषा॥ ॥अभ्रकजीर्णस्यछायाविशेषमाह॥जीर्णाभ्रकोरसेंद्रोदर्शयतिघनानुरूपिणी
छायां॥कृष्णारक्तांपीतांसितांतथासंकरमिश्रां॥१॥अभ्रकयोगाद्वर्णविशेषमाह॥कृष्णाभ्रकेनबलव
त्सितरागैर्युज्यतेरसेंद्रस्तु॥श्वेतैरक्तैःपिंगैर्हिचक्रिवर्णतोज्ञेयः॥२॥ ॥अथरंजितरसप्रशंसामाह॥ ॥
अथनिजकर्मवर्णनजरूतियदासरंजतेरागैः॥क्रमशोहिवक्ष्यमाणैर्निर्णिक्तोरंजनंकुरुते॥३॥ ॥अभ्र
सत्वादीनांयोगेरसेव्यवस्थानाह॥बलमास्तेभ्रकसत्वेजारणरागाःप्रतिष्ठितास्तीक्ष्णे॥बंधश्चसारलो
हेसारणमथनागवंगमतः॥४॥ ॥सर्वकरणंतीक्ष्णमाह॥क्रामतितीक्ष्णेनरसस्तीक्ष्णेनजीर्यतेक्षणाद्ग्रासः
हेम्नोयोनिस्तीक्ष्णरागान्गृणातितीक्ष्णेन॥५॥ ॥तीक्ष्णहिंगुलयोगेनगुणाधिक्यमाह॥तदपिचदरदेन
हतंभास्किकेणरविसहितं॥वासितमपिवासनयाघनवत्त्वार्यंचजार्यंच॥६॥ ॥तीक्ष्णवदेतामाह॥कांतंवा

नीष्णंवाकांचीवावज्रसस्यकादीनां॥ एकतमंसर्ववारसरंजनेसंकरोभीष्टः॥७॥ ॥स्वेस्वेविकारेवक्ष्यमाणमाह
बलमप्यधिकंरागस्तीक्ष्णेतिपन्नगेस्नेहः॥रागस्नेहबलानितुकमलेशिस्तिधातुविदः॥८॥ ॥रसबंधोपायमा
ह॥सर्वैरभिलोहैर्माक्षिकनिहतैस्तथाहुतैर्गर्भे॥विडयोगेनतुजीर्णोरसराजोबंधमुपयाति॥९॥ ॥श्रीः॥॥
वक्ष्यमाणधातूनांमारणविधानमाह॥ तालकदरदशिलाभिःस्नेहक्षाराम्लवणसहिताभिः॥समकाद्विगु
णात्रिगुणापुटैर्वहंगशस्त्रादीन्॥१०॥ ॥पुटितधातुकृत्यमाह॥रक्तस्नेहनिषेकैःशोषकुर्याद्रसस्यपिष्टिरि
यं॥चारणजारणमात्रात्कुरुतेरसमिंद्रगोपनिभं॥११॥ ॥मुख्यत्वेनतान्रभस्मसंसनमाह॥अथवाकेवलमम
लंकमलंदरदेनवापितंकुरुते॥त्रिगुणंद्विचीर्णजीर्णेलाक्षारससन्निभंसूतं॥१२॥ ॥विध्यंतरमाह॥॥
रक्तगणगलितपशुजलभावितताप्यगंधकशिलानां॥एकेनवापितमृतकमलंरंजयतिरसराजं॥१३॥ ॥
रागाधिकारीगंधकादीनाह॥बाह्योगंधकरागोविलुलितरागेनमनःशिलातालं॥माक्षिकसत्वरसकोहा
वेवहिरंजनेशस्तौ॥१४॥ ॥प्रधानयोस्ताम्रखर्परयोःकृत्यमाह॥क्रमवृत्तौरविरसकोसंभुत्थौमृकमृ
षिकाध्मातौ॥त्रिगुणंचीर्णोजीर्णोहेमवर्णाभोजायतेसूतः॥१५॥ ॥अभ्रकयोगमाह॥अथकृष्णाभ्र
कचूर्णपुटितंरक्तंभवेनथासकलं॥त्रिगुणंचीर्णोजीर्णोहेमद्युतिसन्निभःसूतः॥१६॥ ॥स्वर्णमारणमाह
त्रिगुणेनमाक्षिकेणतुकनकंचमृतंरसतालयुतं॥पटुसहितंतत्पक्वंहंडिकयायावदिंद्रगोपनिभं॥१७॥ ॥
एतद्भस्मजीर्णेसूतस्यलक्षणमाह॥तच्चूर्णसूतवरोत्रिगुणंचीर्णेद्विजीर्णेतु॥द्युतंहेमनिभःसूतोरंजनिलोहा
निसर्वाणि॥१८॥ ॥सर्वेषांधातूनांरसानांमुत्तरोत्तरविशेषत्वमाह॥पत्राद्दशगुणंसत्वंसत्वाद्दशगुणंद्युति
द्युतेरष्टगुणंबीजंतस्माद्बीजंतुजारयेत्॥१९॥ ॥इतिरसरंजकात्मकोअष्टमावबोधः॥७॥ ॥अथा

बीजविधानमभिधास्यते॥निर्वापणविशेषेणतनदूर्णभवेद्यदि॥मृदुलंचित्रसंकाशंतद्बीजमितिकथ्यते॥१॥ ॥
इतिपरिभाषा॥हिमांशुरिवदीप्तास्योवंशकरिवतेजसा॥निशान्तोरिवकर्त्ताचदुर्जनैःसहनालयः॥ ॥बीजप्रशंस
नमाह॥इतिरक्तोपिरसेंद्रोबीजेनविनानकर्मसंहृद्भवति॥द्विविधंतत्पीतंसितंनियुज्यतेसिद्धमेवेतत्॥१॥ ॥रसोपरस
धातूनांबहुविधत्वात्शोधनमाह॥तस्यविशुद्धिर्बहुधागगनरसोपरसलोहचूर्णैश्च॥द्विविधंबीजतैरपिनाशुद्धैःशुद्ध
तेवेतत्॥२॥ ॥अशुद्धबीजप्रभावमाह॥याःपुनरेतैःकुरुतेकर्माशुद्धैर्भवेद्रसस्तस्य॥अव्यापकःपतगीनरसेर
साचनेयोग्यः॥३॥ ॥रससंज्ञकानाह॥वैक्रांतकांतसस्यकामाक्षिकाविमलाद्रिदरदरसकाश्च॥अष्टौरसाख्या
येषांसत्वानिरसायनानिस्युः॥४॥ ॥उपरससंज्ञकानाह॥गंधकगैरिकाशिलालकस्तिरिवेचरंमंजनंचकंकुष्टं॥उ
परससंज्ञकमिदंस्याच्छिखिशशिनोसारलोहारब्धे॥५॥ ॥लोहभूनसंज्ञेआह॥नाग्रारतीक्ष्णकांताभ्रसत्वलोह
निवंगनागोच॥कथितोकुभूनसंज्ञोनेषांसंशोधनंकार्यं॥६॥ ॥लवणक्षारसंज्ञेआह॥सौवर्चलसैंधवंचचूलिक
सामुद्रोरोमकविडानि॥षडलवणान्येतानितुस्वर्जोयवटंकणक्षारः॥७॥ ॥शोधकस्यद्रावकगणमाह॥सूर्यावर्तः
कदलीवध्याकोशातकीचसुरहाली॥शिग्रुश्चवज्रकंदोनीरकणाकाचमाचीच॥८॥ ॥शोधकद्रावकाणांशोधन
द्रावणविधानमाह॥आसामेकरसेनतुलवणक्षाराम्लभाविताबहुशः॥शुध्यंतिरसोपरसाध्मानाःसत्वानिमुंचंति॥
रसानांक्रमेणशोधनमाह॥स्विन्नसक्षाराम्लैर्ध्मातंवैक्रांतकंहठाद्रवति॥नद्रुतमात्रंशुध्यतिकांतंक्षारकभावनया॥१०
तच्चाह॥सस्यकमपिरकगणैःकृभावितंस्नेहरागसंयुक्तं॥शुध्यतिवारैःसप्तभिरभिनःपरंयुज्यतेकार्यं॥११॥तच्चाह॥
क्षारैःस्नेहैरादौपश्चाद्दुष्टेनभाविनं विमलं॥शुध्यतितथाचरसकंदरदमाक्षीकमप्येवं॥१२॥ ॥स्वर्णरूप्ययोःशोध
नमाह॥तनुरपिपत्रंलिप्तंलवणक्षाराम्लरविस्नुहीक्षारैः॥ध्मातंनिर्गुंडीरससिक्तंबहुशोद्रवत्वंच॥१३॥ ॥लोहशो

531
1936

धनमाह॥शुध्यतिनागोवंगोघोषोरविणाचवारमुनिभिः॥निर्गुंडीरससिक्तैस्तमूलरजःप्रवापेश्च॥१४॥ ॥तच्चाह॥
रक्तगणगलितपशुजलभावितपुटितंचरेज्यनेतीक्ष्णं॥शुध्यतिकदलीशिखिरसभावितपुटितंत्रिभिर्वारैः॥१५॥ ॥
मारणमाह॥सर्वैःशुध्यतिलोहोरंज्यतिसुरगोपसन्निभोवापात्॥माक्षिकदरदेनभृंगुल्लवागंधकेनभृते॥१६॥ ॥
इतिर०रू०बीजविधानात्मकोनवमाववोधः॥ ॥सत्वनिर्गममभिधास्यते॥वैक्रांतकांतस्वकमाक्षिकेत्यादिकोक्त
कथमनविधिनातीव्रमित्यंतंश्लोकाः॥१७॥एवमेवलिखितंतत्रद्रष्टव्यं॥पत्रे अवलोकनीयं॥ इतिश्री
रसरत्नसत्वपातनात्मकोदशमावबोधः॥ ॥अथबीजनिर्वाहणमारभ्यते॥स्फुरत्तःसहतीरंभःसूत्तःसज्ज्ञानद
र्शकः॥अमृत्युधनधर्मज्ञोहारीकुजनसंपदं॥ ॥आदौहेमप्रशंसामाह॥स्वीकृत्यसर्वसरितोगंगाजधो यथा
हेमं॥प्रविशतिरसेगृहीत्वासंमिलतिसर्वलोहगुणान्॥१॥ ॥ताप्यसत्वाधिकारमाह॥जीर्यतिमिलितिचसु
ल्बुतसत्वात्कादृतायांति॥हेमक्रियासुकरिणात्रपुणानारक्रियासुनिर्व्यूढं॥२॥ ॥अभ्रकसत्वयोगमाह॥घनस
त्वंरवतुरविणारसायनेहंहुकंयोज्यं॥रक्तगणापातभाविनागिरिजतुमाक्षीकंगैरिकादरदैः॥३॥ ॥विध्यंतरमा
ह॥मृदुलक्रांतघनसत्वंमृतनागंतीक्ष्णकनकंच॥कुर्वीतबीजजरोषदरदशिलामाक्षिकैर्चोपात्॥४॥ ॥विध्यंतर
माह॥मृतनागंवंगंयाम्लुल्बंघनसत्वंतारकनकंवा॥ध्मातंतदेवसर्वंगिरिणाधिकजोधनैर्चोपात्॥५॥ ॥वि
ध्यंतरमाह॥नागंत्रिगुणंहेम्निनिर्वाहश्चपुनःरसकं॥अथवाविमलंताप्यंतुस्थकंगैरिकमथप्रतीवापात्॥६॥
रक्तंरक्तगणेदाडिमकिंशुकादिकं॥पीतगणेयथा॥किंशुकःकर्णिकारश्चहरिद्राहृतयंतथा॥पीतवर्गोयमुद्दिष्टोर
सराजस्यकर्मणि॥राजावर्तलाजावरदइतिभाषायां॥ ॥रक्तगणेपीतगणेचामाक्षिकराजावर्तमथाविमले॥
एकतमंवागैरिककुनदीक्षितिगंधरवंगेवा॥७॥ ॥तच्चाह॥निर्व्यूढैरेवरसैरागादिगृणहानिवेधमुपयाति॥

मृतलोहोपरसाद्यैनिर्व्यूढंभवतिशृंखलाबीजं॥८॥युग्मं॥आयसशलाकिकाभ्यांहंहारवैश्रसंकरारवैश्च॥निर्व्यूढंरस
लोहेजीरणकर्मोचितंभवति॥९॥ ॥विशेषविध्यंतरमाह॥बीजमिदंरक्तगणेनिषेचितंतेनरूतवापं॥चारितजारितमात्रं
मृतंरंजयतिबुभ्रातिं॥१०॥ ॥तच्चाह॥रक्तस्नेहविशोधितमृतलोहरसादिभिस्तुसर्वैषां॥बीजानांकुरुवापंरक्तस्नेह
निषेकंच॥११॥ ॥पातक्रियायांबीजान्युक्त्वाअथश्वेतक्रियायांबीजान्याह॥वंगाभ्रमभ्रतारंसितशैलमलास्थ
लोचासितवंगो॥सितंसितनाप्यहतंरंजतिनिर्व्यूढवंगाभ्रं॥१२॥ ॥बीजेअभ्रसत्वप्रधानमाह॥निर्वाहणविधि
शेषःप्रकाशितोशेषदोषशमनाय॥बीजानामप्येवंघनसत्वंयुज्यतेप्रथमं॥१३॥ ॥निर्वाहणविधानमाह॥छागास्थि
भस्मनानिर्मितमूषाकूलेवमल्लकाकारां॥दलयोगेघनरंध्रांटंकणविवगुंजकूलेपां॥१४॥ ॥छागास्थिभस्मनानि
र्मितांमूषांअंधमूषायांमल्लकाकारांगोस्तनसदृशींकृत्वापुनःकिंविशिष्टांघनरंध्रांनिबिडछिद्रांपुनटंकणविषगुं
जाकूलेपांटंकणंसौभाग्यंविषंशाकुकगुंजारक्तिकानामिःकूलेपोयस्यांसातांएवंमूषांवायोगपत्रलेपमेलने
कार्यमित्यर्थः॥एवंविधांमूषांकृत्वाधातुनिर्वाहणंकुर्यादितिशेषः॥ ॥इतिरसहृदये-बीजनिर्वाहणात्मकःएकाद
शावबोधः॥ ॥अथहंहुमेलनमभिधास्यते॥ ॥अथहंहुयोगप्रकारमाह॥यावंनागंगतयामिलंतिलोहानिसर्वस
त्वेषु॥तावत्सर्वांगनवरतिरसोहंहुयोगेन॥सत्वमेलनविधानमाह॥माक्षीकरसकसस्यकदरदान्यतमेनवापितंलो
हं॥संत्यजतिबुभ्रांवंसत्वंसंमिलतित्यध्मातं॥२॥ ॥विध्यंतरमाह॥गुडपुरटंकणलाक्षासर्जरसैर्धातुकीसमायुक्तैः
स्त्रीतन्येनतु पैपिरसायनेहंहितंयोज्यं॥३॥ ॥युग्मं॥ऊर्णाटंकणगिरिजतुकूर्णाक्षिमलेंद्रगोपकुक्कुटकैः॥नारीपयसा
पिष्टैसर्वहंहुषुहिमिलंति॥४॥ ॥विध्यंतरमाह॥रसवैक्रांतकमेवमिलतिहंहुनितंसमंहेम्ना॥निर्व्यूढंतत्सत्वंतेनरसो
बंधमुपयाति॥५॥ ॥अथविशेषविध्यंतरमाह॥शस्त्रंसर्वहंहुगिरजतुलेलीनकेंद्रगोपाद्यैः॥माहिषीकर्णमलाद्यैःस्या

द्वीजंटंकणालविषैः॥६॥ ॥विध्यंतरमाह॥मधुसहितैरप्येतैस्तारामभ्रं मिलतिताप्यकनकंच॥एरंडतैलटंकणकंकुष्टशिलेंद्र
गोपैस्तु॥७॥ ॥तद्विधानमाह॥सूतेनशुद्धकनकंनिक्षिप्यसमायोजितंकृत्वा॥पादेनतुपूर्वोक्तंद्वंद्वान्यनमर्कंकल्कं॥८॥
युग्मंविध्यंतरमाह॥रसोपरसस्यहेम्नोद्विगुणंचशुल्वमाक्षिकंदत्वा॥स्वरसेनकाकमाच्यारभार्कदेनमृद्भीयात्॥९॥पिंडी
कृतमित्येतत्तेमाभ्रं मिलतिवज्रमूषायां॥रविज्ञाशितीक्ष्णैरेवं मिलंतिगगनादिसत्वानि॥१०॥ ॥अभ्रकसत्वधि
कारमाह॥सफरबीजानामणिविधानमित्यादिगगनसत्वयोगेन॥माक्षिकान्यतमंयोज्यंमवश्यंतुसर्वत्र॥११॥
कांतमुखंसर्वेथासत्वानांमेलकंतत्प्रथमं॥पूर्वोक्तकल्कसहितंमाक्षीकमृतनागतालशिलं॥१२॥ ॥इतिश्रीर
सहृदयहृद्याधिकारात्मकोद्वादशावबोधः॥ ॥अथसंकरबीजाधिकारोभिधास्यते॥मधुनिमाधवएवमधुव्रत
प्रकुरुतेमुदितोमधुरंरवं॥वररवोपिसतांवसमागमंशबलकाकिमुपैतिनवारुतां॥१॥संकरबीजानांमध्येमहा
बीजसंज्ञानाह॥माक्षीककांतनीक्ष्णंतीक्ष्णंमाक्षीकमभ्रकंबीजं॥माक्षीककांतशुल्वंतीक्ष्णाभ्रकंमहाबीजं॥१
नच्चाह॥माक्षीककांतशुल्वंशुल्वाभ्रकमाक्षिकंचापि॥कांताभ्रकमाक्षीकंताप्यकशुल्वाभ्रकंमहाबीजं॥२॥
नच्चाह॥माक्षीकतीक्ष्णशुल्वंतीक्ष्णंशुल्वाभ्रकंमहाबीजं॥माक्षीककांतकनकंकनकारुणमाक्षिकंमहाबीजं॥३
नच्चाह॥माक्षीकतीक्ष्णतारंतारारुणमाक्षिकंचैव॥कांतेतुशुल्वताप्यंशुल्वाभ्रताप्यकाचनंवापि॥४॥ ॥नच्चाह
कांतेंदुसस्यताप्यंकांताभ्रकतीक्ष्णमाक्षिकंचैव॥हेमाभ्रशुल्वताप्यंहेमाभ्रकशुल्वमाक्षिकंवापि॥५॥ ॥नच्चाह
कांताभ्रशुल्वताप्यंसंकरबीजंचतुःषष्टिः॥द्वात्रिंशत्षोडशांशंमष्टांशकादिपरिजार्यं॥६॥ ॥बीजविधानमाह॥
सर्वेषांबीजविधानमादौकृत्वायथोक्तसंयोगं॥शातवाप्ययद्वाविनंवक्तोहबीजंविशुद्धमिदं॥७॥ ॥सूतबंधनेहे
तूनाह॥नपतनियदिघनसत्वंगर्भेनोवाद्रवंतिबीजानि॥नचबाह्यहतियोगतत्कथमिहबध्यतेसूतः॥८॥ ॥इति

रसहृदयेसंकरबीजात्मकस्त्रयोदशावबोधः॥ ॥अथसंकरबीजजारणामभिधास्यते॥बीजजारणात्किंभवति
नदाह॥समाहिजारणमासंबीजंतेनैवावर्तनाकार्या॥सम्यक्विधानात्कनकंभवेद्रूप्यादिषुत्रयोक्तव्यमिदं॥१॥
सूतमारणविधानमाह॥भद्राव्यद्वारस्थपात्रेगंधकपादेनसूतकंदद्यात्॥स्वरसेनतौषधीनांवटिकांनिक्षिप्यकुर्वीत॥२॥
नच्चाह॥संस्थाप्यलोहफलकेछायाशुष्कांतुतांवटिकां॥लघुलोहकटोरिकयास्तुगयित्वालेपयेत्सुदृढं॥३॥ ॥नच्चाह॥ल
वणाद्रैकमृदोलिप्तांसुदृढंकुर्वीतधूमरोधाय॥दत्वासुदृढांगारान्भस्त्राद्यवन्हिनैवनिर्धूमे॥४॥ ॥नच्चाह॥नाव
द्यावध्मातारक्तामारवोटिकाभवति॥अपनायतनोगारान्स्वभावदीप्तांकटोरिकांमत्वा॥५॥ ॥नच्चाह॥उत्तरान्यो
रवान्यतनःकटोरिकयारसोग्राह्यः॥एषमृतसूतराजोगोलकवद्भवतिनतस्मरवाध्मातः॥६॥ ॥नच्चाह॥शिखिगलिता
मिकरसोऽग्निध्मातःकाचटंकणतः॥त्रिगुणंवंगंदद्यात्ततोल्परानेननागंच॥७॥ ॥नच्चाह॥पश्चाद्धेम्नायोज्यंरसवी
जंसूतबंधकरं॥तालकसूतेनापिचकृत्वावटिकांनियामौषधिभिः॥८॥ ॥अन्यच्चाह॥एवंनिगृह्यधूमंस्फुटियार
समारणंकार्यं॥सैंधवाद्रैकमृदालेपेनतलकयोगाच्चशुक्लनरः॥९॥ ॥अन्यच्चाह॥अथवाशिलयाकार्यामाक्षिकयोगे
नधूमरोधेन॥जायेतशुक्लवर्णास्ताम्यंररसंचैसाधितःसूतः॥१०॥ ॥अन्यच्चाह॥मृतशुल्वताप्यचूर्णंकांतयुतेनेनरजये
खोटं॥निर्व्यूहनसत्वंहेमयुतेनतद्रसायनेयोज्यं॥११॥बलिनात्रिगुणेनरसात्पर्पटिकयुतेनमर्दितंसूतं॥नियम
कदिव्यौषधभिःछायाशुष्कःसूतावटिकाः॥१२॥ ॥अन्यच्चाह॥मूषाधृतपर्पटिकामध्येसंस्थाप्यनिगूढसुदृढेन
ध्मातंगलतिखोटंहेमयुतंसूतबंधकरं॥१३॥ ॥विध्यंतरमाह॥बलियुक्तपर्पटिकामृदितास्तुल्यकभाविनागुटि
का॥मध्येगर्तांकार्यासूतमृताछादितानदत्तु॥१३॥ ॥नच्चाह॥वाल्येदत्वानिगडंसुलिप्तसुषोदरेदृढन्यस्तं॥सूतः
पुटितोम्रियतेध्मातःखोटोभवत्येव॥१४॥ ॥अन्यच्चाह॥एवंतालशिलाभ्यांमाक्षिकरसकैश्चदरदशिसहि

535
1936

नैः॥ म्रियतेपुष्टसंयोगात्प्रभातेरवोदयेकृतंविमलं॥१५॥ ॥तच्चाह॥ किंदकुपुरुसंयोगात्प्रभातेकिंदस्तकिंदतःसत्तं॥ नि
पतितसद्सपाकंजनयतितद्भ्रमतस्यापि॥१६॥ ॥विध्यंतरमाह॥ वंगरसगंधतालंरक्तिकायाबोगतःसुपपेटिका॥ रंज
यतिसत्वनालंधूमेनाविनापिसूतेन॥१७॥ महाबीजानांबीजानांविशेषविधानमाह॥ ॥एवंबीजंकृत्वारंजनविधिनास्त
रंजनंकार्यं॥ त्रिगुणंरसस्यहेमसंयोज्यतस्यवरबीजं॥१८॥ ॥इतिरसहृदयेसंकरबीजयोजनात्मकश्चतुर्दशाव
बोधः॥ ॥अथसत्वप्रकरणाद्धुतिमभिधास्यते॥ वाह्यद्धतिप्रशंसानिधानंवाह॥ वक्ष्येत्वभ्रकसत्वादि निवज्ज्व
लत्यास्वरसेनेत्यारभ्यषोडशवाह्वाद्विशद्वाग्रासाजीर्णश्चतुःषष्टीतिषोडशश्लोकैःपूर्वमेवोक्तं पत्रेभवलोक
नीयं॥ ॥इतिरसहृदयेवाह्यद्धुत्यात्मकःपंचदशावबोधः॥ ॥अथसारणाभिधास्यते॥ मनोमनीषायतनायतात्मनासमा
चरेत्कर्मपरोपकारी॥ अथःवद्वाभालभनेपरापरापरापवादादपिसन्निवृत्तः॥१॥ सूतेसंनेलयंत्रस्थेस्वर्णादिलेपणंहिय
त्॥ वेधाधिक्यकरलोहेसारणंतत्प्रकीर्तितं॥२॥ ॥सारणामुत्कृष्टामत्वारस्कवन्नाह॥ इतिरक्तोपिरसेंद्रोजारितबीजोपि
सारणारहितः॥ व्यापीनभवतिदेहेलोहेघण्यवापिहिषंढतांयाति॥३॥ ॥सारणायवसातैलमाह॥ मंडूकमत्स्यकच्छ
पमेषजलौकाहिसूकरादीनां॥ संयोज्यैकस्यवसांततःपचेत्सारणातैलं॥४॥ ॥सारणतैलविशेषमाह॥ ज्योतिष्म
तीबिभीतककटुतुंबीतैलमकस्मात्॥ द्विगुणितरक्तकषायंक्षीरेणचतुर्गुणेनपचेत्॥५॥ ॥सारणातैलविधान
माह॥ रक्तवर्गमाह॥ दाडिमपल्लाशबंधुकुसुमरजनीभिरुणसहिताभिः॥ मंजिष्ठालाक्षारसरक्तचंदनसहितोपिर
क्तवर्गोयं॥६॥ ॥सारणतैलकल्पमाह॥ भूमिलताविट्नागमलंमाक्षिकाध्वांक्षशल्लभानां॥ कर्णमलंमहिषी
नांक्रमेणकल्कंकलांशेन॥७॥ ॥सिद्धतैलकल्पमाह॥ पटगालितंगृहीत्वासूतंसंपूर्णदीर्घमूषायां॥ तदनुर
क्तेलतमंयद्भाव्यंसमंक्षिपेद्बीजं॥८॥ ॥सारणायंत्रस्यविधानमाह॥ मूषावक्रस्छगयन्त्रूनाद्यंत्रो वीतनन्न

837
1936

द्र॥ तैलार्द्धपुटेनतनोबीजंप्रक्षिप्यसमकालं॥९॥ ॥ ॥विधिनानुगुणंबीजैःसारणविधिनानियोजितःसूतः॥ अ
क्षीणोमिलतिसदाबीजैर्बद्धोभवत्यत्र॥१०॥ ॥सूतेबीजसारणानंतरंकनक — तसारणमाह॥ तद्वद्भीरमूषासारणतै
लाद्भेवरसराजं॥ सूताद्द्विगुणंकनकंदत्वाभ्रतिसारयेत्तदनु॥ विध्यंतरमाह॥ बीजेनत्रिगुणेनतुसूतकमनुसारयेत्प्रका
रास्तु॥ ईषन्नागंदेयंत्रिविधायांसारणायांतु॥१०॥ सारणयंत्रमाह॥ ॥दत्वामूषादीर्घांवेधितत्रिभागप्रणालनलिका
च॥ तस्यायेप्रकटमूषांसच्छिद्रांसूक्ष्मदृष्टमृत्तिकालिप्तां॥११॥ ॥तस्मिन्प्रक्षिप्यरसंसारणतैलान्वितेनसूतं॥ तप्तेप्रदाव्य
तुल्यंकनकंक्षिप्तेस्मिन्मिलतिरसराजः॥१२॥ ॥अन्यद्यंत्रमाह॥ कृत्वानलिकादीर्घांषडंगुलाधूर्तकुसुमसंकाशां॥
मूषाप्यधोविलग्नाकर्तव्यावेमृदालेप्य॥१३॥ ॥अन्यच्चाह॥ अपरास्तद्वन्नालिकाद्वास्तांगुलाःसुदृढा॥ मध्यप्रवि
ष्टानिचयस्यातद्वत्कार्यादृढामूखा॥१४॥ तस्मिन्सूतःक्षिप्तःसारणतैलान्वितोयदनुरुद्धमुखा॥ तदनुप्रहतमाया
हेमप्रदार्द्धहेमकोष्टिकया॥१५॥ तस्मिन्मध्येक्षिप्तानलिकायमधोमुखीकुर्यात्॥ अंतरूर्ध्वभराक्रांतासरनिरसो
नात्रसंदेहः॥१६॥ ॥अन्यच्चात्रविधानमाह॥ कृत्वाष्टांगुलमूषांधूर्तकुसुमोपमोदृढाकृष्टां॥ अपरामध्यगतांवि
सच्छिद्रासप्तांगुलाकार्यां॥१७॥ ॥निरुत्थनांचकृत्वासूतंप्रक्षिप्यतैलसंयुक्तं॥ निर्धूमकर्षाग्नौस्थाप्यामूषासुसा
धितांकृत्वा॥१८॥ ॥अन्यत्राभिधानमाह॥ नलिकांविनस्तिमात्रेकार्यंसुधियादृढेनदृढनोमूषे॥ उन्नानेकाका
र्यानिछिद्रा — मुद्रिताचसाधुतनो॥१९॥ ॥दत्वासूतंपूर्वंसारणतैलान्वितंनिधाप्यमही॥ उन्नानायांमूषायांत
स्यांबीजंसमारत्या॥२०॥ स्वच्छंजालावततःतद्वेपाच्छिद्रमच्छिद्रितंकुर्यात्॥ बीजंसूतस्योपरिनिपतनिबुध्या
त्यसंदेहः॥२१॥ ॥अन्यच्चाह॥ साचप्रकाशामून्यु — कार्यार्धमंगुलविविष्टा॥ नलिकाकार्याविधिनाऊर्ध्वे
सूतस्वधोबीजं॥२२॥ मूषांनिरुध्यविधिनाध्मानाकोष्टेदृढंबीजं॥ ज्ञात्वापरिवर्त्यततोबध्नातिचसूतराजोयं॥२३

अथान्यद्यन्त्रमाह॥ अथवाऽमरुगयंत्रेसारणविधिनानियोजितःसूतः॥ सरतिरसेंद्रोविधिनाज्ञात्वानत्कर्मकौशल्यं॥२४
नत्सारितंरसेंद्रंग्रासविधानेनकारयेत्तदनु॥ पुनरपिमारितस्तोविध्यतिकोट्यांशतःसुल्वं॥२५॥ ॥पूर्वोक्तंदृढीक
र्तुमाह॥ क्रामणवशाद्दियोगात्विधिनासाधितःसरत्येव॥ चपलत्वातिलघुत्वाद्दीजंयत्तोयविक्षुषःकार्यः॥२६॥ ॥
पूर्वोक्तगुणानाह॥ सरतिसूरवेनचसूतोदृढतिमुरवेनैवहस्तपादादि॥ क्रमतिरसःसूतियोगात्माक्षिकयुतहेमगैरि
कयां॥२७॥ ॥मुरवेनसारणाविधानमाह॥ माक्षिकसत्वयोगात्कणियोगाच्चागवद्भवतिशिघ्रं॥ भवतिचकनकं
सूतःद्रवतिचसंसार्यतेविधिना॥२८॥ ॥सारणायाःपारदगुणानाह॥ तस्माद्द्रव्यविधायासूतोबीजेसारितोल
घुना॥ समसारितसमचध्योषृषायांस्यात्समार्चनतः॥३०॥ ॥सारणक्रममाह॥ सारितावर्तितःसूतःसमानबी
जेनमिलतियःक्षीणः॥ द्वियुणेनप्रतिसार्यसप्तानुसार्यश्चत्रियुणेन॥३१॥ ॥सारणक्रमस्यगुणानाह॥ ज्ञात
वधीसूतःप्रतिसारितःस्यात्सहस्रवेधीच॥ अनुसारितोयुतेनचविधिनापिबलाबलंज्ञात्वा॥३२॥ ॥सारितप्र
तिसारितानुसारितस्यविशेषमाह॥ अनुसारितेनुसमःस्वछःसूतःसारितस्तदनु॥ सभवतिलसवेधीप्रतिसारितः
प्रयुतवेधीच॥३३॥ ॥तथोत्तरसत्वेनगुणाधिक्यमाह॥ कोटिंविध्यतिसूतोप्यनुसारितःसरतिबीजेन॥ प्रतिसा
रितेनानुसारितोदकोटिंविध्यतेसूतः॥३४॥ ॥विशेषमाह॥ प्रतिसारितस्तथाऽत्वनुसारितःखर्ववेधीच॥ एवं
सारणयोगात्कुरुतेवेधंयथेप्सितंविधिना॥३५॥ ॥पुनर्विशेषमाह॥ अनुसारितेनसारितोविध्यतिसुल्वंनिरव
र्वसंख्याकं॥ प्रतिसारितस्तुविध्यतिपद्मंखनुसारितःसंख्यं॥३६॥ ॥पुनर्विशेषमाह॥ विध्यतिद्वियुणंद्रव्यंना
गदत्वानुवाहयेच्छनकैः॥ तावद्यावत्कनकंदिव्यंप्रोन्मीलयेत्सकलं॥३७॥ ॥इतिरसहृदयेसारणात्मकःषो
डशोवबोधः॥१६॥ ॥अथक्रामणमभिधास्यते॥ रुसंस्कृतामूषांतस्थाविसदायपरिहितार्थका॥ तयो

परोपरोचितेष्टनाभवत्यमरजागिराः॥१॥ ॥अथक्रामणमङ्गसामाह॥ इतिरुतसारणविधिरपिबत्वानपिस्व
तराटक्रियायोगात्॥ संवेष्टयतितोलोहंनोविशतिक्रामणारहितः॥१॥ ॥देहलोहयोःसादृश्यमाह॥ अन्योवाऽन्य
वायथानुपानेनधातुषुक्रमते॥ एवंक्रामणयोगाद्रसराजोविशतिलोहेषु॥२॥ ॥क्रामणयोगमाह॥ कांतविषर
सकरदरदरकनैलेंद्रगोपकाद्यैश्च॥ क्रामणमेतत्प्रोक्तंक्रामतिलेपेसदायोज्यं॥३॥ ॥कुनटीमाक्षिकविषंनररुधिरंवा
यसस्यविष्टाच॥ महिषीणांकर्णमलंरुग्रीक्षीरंक्रामणेबलसूत्रं॥४॥ ॥टंकणकुनटीरामठभूमिलतासंयुतंमहारुधि
रं॥ क्रामणमेतत्कथितंक्रामतिलेपेसदायोज्यं॥५॥ ॥अन्यच्चाह॥ शिलयानिहतानागोयंगंवातालकहतंनमुहुः
क्रमशःपीतेभुक्तेक्रामणमेतत्समुद्दिष्टं॥६॥ ॥अन्यच्चाह॥ तीक्ष्णेदरदेनहतंमुल्वेवातापमारितंविधिना॥ क्रामण
मेतत्कथितं॥ कांतमुरवंमाक्षिकेर्वापि॥७॥ ॥सप्तदशविशेषविधानमाह॥ माक्षिकसत्वंभागंविहायनक्रामणंकिम
प्यस्ति॥ दलसिद्धेरसमिद्धेविधावसौभवतिखलुसफलः॥८॥ ॥इतिरसहृदयेक्रामणात्मकःसप्तदशावबोधः॥
अथगनग्रासः॥ ॥सुधाकरग्राससत्वेपक्षाकरसुखावहाः॥ तथाविभूतयश्चास्यसज्जनानंदकारकाः॥१॥
अनेनपद्येनग्रंथस्यगुणाधिक्यंसंमतत्वंचवर्णयन्नाह॥ घनरहितबीजजारणसंग्रामदलादिद्रव्यसूतकृत्याः॥
कृपणाःग्रासससुद्रंबरादिकाल्याभसंतुष्टाः॥१॥ ॥पुनरत्रग्रंथगुणाधिक्यंज्ञानंवर्णयन्नाह॥ अन्येपुनर्महांतो
लक्ष्मीकरिराजकौस्तुभादीनि॥ अवधीर्यलब्धवंतःपरामृतंचामरजाताः॥२॥ ॥सर्वोत्कृष्टत्वेगगनग्रासस्यसाधन
माह॥ क्षारौषधिपद्मकैःसूतोधोरागवंधनेस्वेदात्॥ नपुनःपक्षछेदोद्रव्यत्वंवाविनागतनं॥३॥ ॥द्रव्यहमक्र
केणाह॥ अभ्रकजीर्णोबलवान्भवतिरसस्यचारणेप्रोक्तः॥ संधानवासनौषधिनिर्मुरवसमुरवामहायोगाः॥४
अभ्रकचारणोपायमाह॥ निश्चंद्रिकंद्विगगनंक्षाराकैर्भावितंतथारुचिरैः॥ सृष्टित्रयनीरकणातुंबरुरसमर्दि

तंवरति॥५॥ ॥विधानांतरमाह॥यवचिंचिकांबुपुटितंतत्कूलशतावरीगदाकुलितं॥ घनरवशिग्रुपुनर्नवरसभाविमभ्र
कंवरति॥६॥ ॥समुरवचारणमाह॥सज्जक्षितिरवगटंकणलवणान्वितमर्कभाजनेविदितं॥पर्युषितमारनालंगगनादि
कभावनेशस्तं॥७॥ ॥आदिशब्दान्नागवंगयोरधिकारविशेषमाह॥तस्मिन्नागंशुद्धंप्रद्राव्यनिषेचयेच्छतंधारान्॥वं
गंवातारविधौरसायनेनैवतद्योज्यं॥८॥गगनरसोपरसरसामृतलोहरसायसादिचूर्णादि॥सर्वमनेनहिभाव्यंयत्ति
चिचारणावस्तु॥९॥ ॥स्वर्णरूप्ययोरधिकारविशेषमाह॥आदौरवल्वेमृदितांहेम्नश्चतारसंश्वरति॥तारस्य
तारकर्मणिदत्वासूतोनतोगगनं॥१०॥ ॥पिष्टीमर्दनेपात्रौषधान्याह॥त्रुटिशोदत्वामृदितंसारेरवल्वेभ्र
हेमलोहादि॥चरतिरसेंद्रक्षितिरवगवेनसज्जंबीरबीजपुराकैः॥११॥ ॥धात्वादीनांचारणायांपरिमाणमा
ह॥समुरवंनिर्मुरवमथवातुल्यंद्विगुणंचतुर्गुणंवापि॥अष्टगुणंषोडशगुणंमथवाद्वात्रिंशतागुणितं॥१२
इतिपत्राभ्रकसुक्तेनविधानेनचारयेत्सूतं॥यासःपिष्टीगर्भत्रिलक्षणाचारणाभवति॥१३॥इतिगगना
दियासप्रमाणकथितं॥ ॥चारणाविधानमाह॥दोलनविधिनाथैरपिनानाविधभंगसंगसंस्कारं॥मार
णविधिनोद्दिष्टंपिष्टंयानल्यमानैस्तैः॥१४॥अधुनाल्यमतीनांमतमाह॥अन्येपितुछमतयोगंधकनि
ष्पिष्टमुल्वपिष्टरजः॥दोलविधिनोद्धृतंरसजीर्णंतद्दितिमन्यंते॥१५॥ ॥समुरवचारणांतर्भूतंवासनामु
रवचारणंदर्शयन्नाह॥तैलादिकतप्तरसेहाटकतारादिगोलकमुरवेन॥चरतिघनंरसराजोहेमादिभिरति
पिंडत्वं॥१६॥ ॥तस्मिन्नभिप्रायेअन्यमतमाह॥ अन्येस्वछंकृत्वाकृत्रिमसुरवेनचारयंतिघनं॥सिद्धोप
देशविधिनाऽसितयासेनशुष्केण॥१७॥ ॥अन्यमताभिप्रायेप्रकारांतरमाह॥अथवामाक्षिकगगनेसमं
भागंपडुयुतंपक्वं॥प्रक्षेप्यलोहपात्रेस्वेदांतश्चरतिकृष्णाभ्रं॥१८॥ ॥उपदेशविधानमाह॥तंवक्ष्याम्युपदेशं

गंधाभ्रकसंप्रवेशनंयेनपक्षछिन्नरसोयोग्यःस्याद्रसससायनयोः॥९२॥गंधकविशेषमन्नाह॥रसराजरागदायीबीजानां
पाकजारणसमर्थः सूतकपक्षछेदीरसबंधगंधकाभिहितः॥२०॥गंधाभ्रकरसपक्षापकर्तनंअस्याथाभ्रत्राह॥ दत्वारवल्वे
त्रुटिशोगंधकमादौरसंचत्रुटिशोपितावश्चमर्दनीयंयावत्सापिष्टकाभवति॥२१॥तदनुक्तंचबलिवयसासमभागनियो
जितंहितथागगनंत्रुटिशरसंचदत्वाकुर्वीतयथेप्सितापिष्टी॥२२॥सापिचदीप्तरुपलेनिपात्यतेथोर्थदीपिकायंत॥तदनु
चनिर्मुक्तमलेनिस्तपक्षोभ्रगंधाभ्यां॥२३॥टीका॥आदौप्रथमंरवल्वेलोहाश्मयेगंधकंत्रुटिशोत्यमात्रंदत्वारसंपारदं
च त्रुटिशोदत्वाअल्पमात्रंवारंवारंगंधरसोदत्वातान्मर्दनीयंयावत्सापिष्टिकाएकतारीरताभवति॥कज्जलिकेतिव्यक्तार्थः प्र
थमश्लोकार्थः तदनुतत्पश्चात्तरसगंधकपिष्टीकरणानंतरंतत्रस गंधकपिष्ट्यागगनमभ्रकंसमभागनियोजितंगंधकरसेच
तुल्यांशमिलितंकार्यमित्यर्थः॥कथाकृत्वाकुतबलिवसयाकृत्वाकुतादवीभूतायाबलिवसाभेकमत्स्यकर्कटशिशुमाराणांवसा
तैलतूपाशरीरशातयासमभागाभ्रकनियोजनानंतरंबलिवसयामर्दनंकार्यइतितात्पर्यार्थः॥बलिवयायथा॥भेकमत्स्यभवाजा
तुकर्कटस्यवसाथवा॥भाव्यमेभिःक्रमात्गंधंशिशुमारवसापिवा॥एतत्कासोबलिवसासम्यक्रसतस्यबंधिनीरंजनंचकु
रुतमणिमूरवविधिःक्रमात्॥एषाबलिवसानामक्षणाद्भ्रातिसूतकं॥चपुनःरसगंधाभ्रपिष्टीकुर्वतीतिद्वितीयश्लोकार्थः
सापूर्वोक्तरसगंधाभ्रपिष्टीअथेत्यनंतरंदीपिकायंत्रेअंधःपातनरसनिर्मुक्तस्यकदोषाभवंति।तस्मिन्निर्मुक्तमलसतिनिस्तप
क्षःछिन्नपक्षोभवतिकाभ्यांअभ्रगंधाभ्यांअभ्रंचगंधश्चअभ्रगंधौताभ्यांगंधकांतःसंयोगात्रसरवरसाभ्रपिष्टीभवत्यतो
गंधकोद्वंद्वमेलनसमर्थः॥किंपुनःबलिवसयेतिभवतीतितृतीयश्लोकार्थकुलकमिति॥२३॥पूर्वसंस्कृतरसस्याकारंकार्यांतर
संपत्तिमाह॥भस्माकारश्चरसोहेम्नासहयुज्यतेसचंद्रः॥अथवागंधकपिष्टीपक्वाद्भुतगंधकस्यमध्येतु॥२४॥टी॰चपुनःततोधः
पातनात्तरसोभस्माकाराभस्मसदृशोभवत्॥सचभस्माकारोरसःहेम्नासहस्वर्णेनसार्द्धंद्वंद्वोभयमेलनेयुज्यतेकर्मविदितिशेषः
अथवासमुच्चयोअव्ययइत्यनेकार्थः॥संबंधात्पक्षांतरेच॥अथवाहेम्नासहरसपूर्वविधानेनगंधपिष्टीकुर्यात्॥अथवाद्भुत

तंवरनि॥५॥ ॥विधानांतरमाह॥यवचिंचिकांबुपुटितंतन्मूलशतावरीगदाकुलितं॥ घनरवशिग्रुपुनर्नवरसभावितमभ्र
कंवरनि॥६॥ ॥समुखवारणमाह॥सज्जीक्षितिखगटंकणलवणान्वितमर्कभाजनेविदितं॥पर्युषितमारनालेगगनादि
कभावनेशस्तं॥७॥ ॥आदिशब्दान्नागवंगयोरधिकारविशेषमाह॥तस्मिन्नागंशुद्धंप्रदाव्यनिषेचयेच्छतंवारान्॥वं
गंवातारविधौरसायनेनैवतद्योज्यं॥८॥गगनरसोपरसरसामृतेलोहरसायसादिचूर्णादि॥सर्वमनेनहिभाव्यंयल्लि
विचारणावस्तु॥९॥ ॥स्वर्णरूप्ययोरधिकारविशेषमाह॥आदौखल्वेमृदितंहेमस्वर्णोरसश्चरति॥तारस्य
तारकर्मणिदत्वासूतोनतोगगनं॥१०॥ ॥पिष्टीमर्दनेपात्रौषधान्याह॥त्रुटिशोदत्वामृदितंसारेखल्वेभ्र
हेमलोहादि॥चरतिरसेंद्रक्षितिखगखेनसजंबीरबीजपुराकैः॥११॥ ॥धात्वादीनांचारणायांपरिमाणमा
ह॥समुखेनिर्मुखमथवानुल्यंद्विगुणंचतुर्गुणंवापि॥अष्टगुणंषोडशगुणंमथवाद्वात्रिंशतागुणितं॥१२
इतिपत्राभ्रकसुक्तेनविधानेनचारयेत्सूतं॥यासःपिष्टीगर्भाभिलक्षणाचारणाभवति॥१३॥इतिगगना
दियासप्रमाणकथितं॥ ॥चारणाविधानमाह॥दोलनविधिनायेरपिनानाविधभंगसंगसंस्कारं॥मार
णविधिनोद्दिष्टंपिष्टंवानल्यमानेस्तैः॥१४॥अथुनाल्यमतीनांमतमाह॥अन्येपितुछमतयोगंधकनि
ष्पिष्टमुल्वपिष्टरजः॥दोलविधिनोद्धृतंरसजीर्णंतदितिमन्यंते॥१५॥ ॥समुखचारणांतर्भूतेवासनामु
खचारणंदर्शयन्नाह॥तैलादिकतमरसेहाटकतारादिगोलकमुखेन॥चरतिघनेरसराजोहेमादिभिरेति
पिंडत्वं॥१६॥ ॥तस्मिन्नभिप्रायेअन्यमतमाह॥अन्येस्वल्पंसूत्वासूक्ष्मपिष्टमुखेनचारयंतिघनं॥सिद्धोप
देशाविधिनाऽसितयासेनमुक्तेण॥१७॥ ॥अन्यमताभिप्रायेप्रकारांतरमाह॥अथवामाषिकगगनेसभं
भागंपडुयुतंपक्वं॥प्रस्वेप्यलोहपात्रेस्वेदांतस्चरतिकृष्णाभ्रं॥१८॥ ॥उपदेशविधानमाह॥तंवक्ष्याम्युपदेशं

गंधाभ्रकसंप्रवेशनंयेनपक्षछिन्नरसोयोग्यःस्याद्रससंसायनयोः॥९९॥गंधकविशेषमन्नाहरसराजरागदायीबीजानां
पाकजारणसमर्थः सूतकपक्षछेदीरसबंधगंधकोभिहितः॥२०॥गंधाभ्रकरसपक्षापकर्तनंअस्यांथानत्राह॥दत्वारवत्रु
टिशोगंधकमादौरसंचत्रुटिशोपितावश्चमर्दनीयंयावत्सापिष्टकाभवति॥२१॥तदनुक्तंचबलिवयसासमभागनियो
जितंहितथागगनेत्रुटिशोरसंचदत्वाकुर्वीतयथेप्सितपिष्टी॥२२॥सापिचदीप्तेरुपलेनिपात्यतेथोथदीपिकायंते॥तदनु
चनिर्मुक्तमलेनिस्तपक्षोभ्रगंधाभ्यां॥२३॥टीका॥आदौप्रथमंखल्वेलोहार्कांशमयेगंधकंत्रुटिशोत्यमात्रंदत्वारसंपारदं
चत्रुटिशोदत्वाअल्पमात्रंबारंबारंगंधरसौदत्वातान्मर्दनीयंयावत्सापिष्टिकाएकशरीरताभवति॥कुज्जलिकेनिव्यक्तार्थः प्र
थमश्लोकार्थः तदनुतस्यांतरसगंधकपिष्टीकरणानंतरंतत्रसगंधकपिष्ट्यागगनभ्रकंसमभागनियोजितंगंधकरसेच
तुल्यांशमिलितंकार्यमित्यर्थः॥कथंकृत्वाद्रुतबलिवसयाकृत्वाद्रुताद्रवीभूतायाबलिवसाभेकमत्स्यकर्कटशिशुमारणांवसा
तैलतूपाशरीरशुद्धतथासमभागाभ्रकनियोजनानंतरंबलिवसयामर्दनंकार्यमितितात्पर्यार्थः॥बलिवसायथा॥भेकमत्स्यभवाजा
तुकर्कटस्यवसाथवा॥भाव्यमेभिःक्रमात्गंधंशिशुमारवसापिवा॥एतेकासोबलिवसासम्यक्सूतस्यबंधिनीरजनंचक्रु
रुतमणिमूरखविधिःक्रमात्॥एषाबलिवसानामक्षणाद्भ्रांतिसूतकं॥चपुनःरसगंधाभ्रपिष्टीकुर्वतीतिद्वितीयश्लोकार्थः
सापूर्वोक्तरसगंधाभ्रपिष्टीअथत्वनंतरंदीपिकायंत्रेअधःपातनरसनिर्मुक्तस्यकदोषाभवंति॥तस्मिन्निर्मुक्तमलेसतिनिस्तप
क्षःछिन्नपक्षोभवतिकाभ्यांअभ्रगंधाभ्यांअभ्रंचगंधश्चअभ्रगंधौताभ्यांगंधकांतःसंयोगात्कृसरवरसाभ्रपिष्टीभवत्यतो
गंधकोद्रुतमेलनसमर्थः॥किंपुनःबलिवसयेतिभवतीतितृतीयश्लोकार्थकुलकमिति॥२३॥पूर्वंसूतरसस्याकारंकार्यांतर
संपत्तिमाह॥भस्माकारश्चरसोहेम्नासहयुज्यतेसचंद्रेद्रुअथवागंधकपिष्टीपक्वाद्रुतगंधकस्यमध्येतु॥२४॥टी॰चपुनःततोऽधः
पातनात्रसोभस्माकारोभस्मसदृशोभवत्॥सचभस्माकारोरसःहेम्नासहस्वर्णेनसार्द्धंद्रुद्रेउभयमेलनेयुज्यतेकर्मविदितिशेषः
अथवासमुच्चयोअव्ययेत्यनेकार्थः॥संबंधात्पक्षांतरेच॥अथवाहेम्नासहरसपूर्वविधानेनगंधपिष्टीकुर्यात्॥अथवाद्रुत

गंधस्यदेवीभूतगंधकस्यमध्ये पक्वावन्हियोगेन रूपक्वं कृत्वासरपिष्टीवतरसहेमगंधपिष्टीं कुर्यादित्यर्थः ॥२४॥ पूर्वोद्दिष्टा
तस्यहुंहेमलनस्यविधानमाह ॥ साचापिहेमपिष्टीविपच्यतेगंधकेभय ॥ इत्थंहेम्ना सूतोमिलतिहुंहेनयाक्षणान्म्रियते
॥२५॥ टी० चपुनः सापूर्वोक्तहेमपिष्टीरतसोः संबंधः सदातन हेम्नामीलिमयपिष्टीमेलनविशेषाद्धेमपिष्टीभूयः पुनः
गंधकेविपच्यते ॥ युक्तयापाकः कार्यः पूर्ववत्सुतगंधके इत्थमुक्तविधानेनहेम्नासहसूतः पारदोमीलतिग्रंथिमेति ॥ ध्रुम
तिउभयसंयोगे सति ॥ तथोक्तविधानेनहुंहेमिलतिनक्षणात् अल्पकालतोम्रियते पंचत्वमुपयाति ॥ अल्पक्रियांतरकरणा
न्मृतोभवतीतिभावः पक्षच्छेदविधिरिति ॥२५॥ एतावतारसारसपक्षापक्वर्जने नालंभवितव्यमित्याह ॥ इतरपक्षच्छेदं हुंहेर
समारणं नवांछति बीजानामपिपाकं हृष्यंतितदनुतप्यंति ॥ २६ ॥ टी० ॥ येपुरुषाइतिउक्तविधानेनेतरसपक्षकर्तनंवांछंतिपुनः
हुंहेरसमारणं हुंहेन पूर्वोक्तेनरसरसहेमगंधकेनकृत्वा यद्रसमारणंतेनवांछंतिपुनः बीजानामपिरक्ताभ्रहेमरसकादीनामपिपाकं
वन्हियोगेन रूपक्वकरणंवांछंति ॥ येपुरुषाः पूर्वपक्षदंकृत्वाहृष्यंतिहर्षयुक्ताभवंति ॥ पक्षच्छेदंविनान्यकार्यसिद्धेः ज्ञात्वेत्यर्थः
॥२६॥ गगनचारणंनिर्दिश्य अन्यसंस्कारंस्तुवन्नाह ॥ इत्थमनेकैः दोषैः बहुश्रमैः गगनचारणंमत्वा ॥ निर्दिश्यतेप्रकारः क
मणिशास्त्रेपिसंवादी ॥२७॥ टी० निर्दिश्यतेनिर्देशः क्रियते संवेद्यतेसंस्क्रियते संस्कारवद्भिरिति सर्वांदेहिं कृत्वा इत्थमुक्तप्रकार
ण अनेकैः दोषैः अनेककष्टैः बहुश्रमैः बहुव्यायामैः गगनचारणंमत्वा अभ्रकचारणंज्ञात्वागगनचारणंमत्वानंतरं अन्योन्य
कष्टैप्रकारोनिर्दिश्यतइतिभावः ॥२७॥ प्रकारांतरंदर्शयन्नाह ॥ अग्राह्योनिर्लेपः सूक्ष्मगतिर्व्यापकः क्षयोजीवः यावद्विशतिन
यानोनावद्धंकुतोभजते ॥ २८ ॥ टी० ॥ एवंविधोहरजः यावत्योनो अभ्रकेनविशतिनमिलतितावद्धंबंधनंकुतोभजतेप्राप्नो
तिनकुतोपियोनोप्रविशति बंधनमाप्नोतीत्यर्थः ॥ किंविशिष्टोहरजः अग्राह्यः कथमग्निमपिनगृह्यते अनवयवत्वात् हरजः सद्गु
णएव कारणानुरूपं कार्यमितिन्यायः ॥ पुनः किंविशिष्टोनिर्लेपः वैकारिकदोषैर्गुणैर्नलिप्यतेइतिदोषगुणनिवृत्तेः पुनः सूक्ष्मग
तिः सूक्ष्मागतिर्गमनंप्रवर्त्तनंवायुस्वसः धूमावलोकनत्वात् पुनः व्यापकः देहालोहादेव्यपित्वात्पुनरक्षयोनक्षयोयस्येत्यक्षयः १३

सर्वदाभावरूपात्वात्पुनरजीवः जीवेप्रकाशकत्वाभावः सत्वंविहायमलिनोपाधिकत्वात् निरुपाधावुपाधिसंपत्तिरितितात्पर्या
र्थः ॥ तदाश्रयान्महिषया अनादिविद्येतिवेदांतवचनात् ॥२८॥ शीतरसहृदयेनिर्मुखवासमांतभूतसन्मुखपात्राभ्रकचारणाभ्रक
स्तृतीयावबोधः ॥ अथाभ्रकचारणा ॥ रूक्षोरक्तः पीतोध्मातोपिस्थूलतारकारहितः वज्रीसपीतकर्मणि पतितसत्वोधनो
योज्यः ॥१॥ चारणायाभ्रकसत्वंवपम्यंचसत्वेसूगमत्वं सूचयंनाह ॥ श्वेद्विकेहिगगनं वासितमपिवासनाभिरिहशतधातदपि
नचरतिरसेंद्रः सत्वंकथमत्रयत्नतः प्रभवेत् ॥२॥ सूगमत्वात्गुणाधिक्यत्वात् चसत्वंप्रवर्त्तते ॥ मुक्तेकमभ्रसत्वंनान्योरस
पक्षकर्तनसमर्थः ॥ तेनमिरुद्धप्रसरोनियम्यतेबध्यते चसूरवे ॥३॥ रसबंधने अधिकारित्वदर्शयन्नाह ॥ पक्षच्छेदमकृत्वारसंब
धंकर्तुं ईहतेयस्तु ॥ बीजैरवहिसजडो वांछत्यजितेंद्रियोयथामोक्षं ॥४॥ पक्षछिन्नपादस्यलक्षणमाह ॥ नाधः पतितनचोर्ध्व
तिष्ठतियंत्रेभवेदनुकारी अभ्रकतीर्णोसूतः पक्षच्छिन्नः सविज्ञेयः ॥५॥ पूर्वोक्तंवज्राभ्रं विहायपिनाकनागभोक्ताः सत्वमो
चने असमर्थइतिदर्शयन्नाह ॥ श्वेतादिचतुर्वर्णाः कथितास्तेरथुलताकारहिताः वज्रीसत्वंमुंचंत्यपरध्मातोभ्रकाचनांयाति ६॥
बलवत्वाभ्रांउत्कृष्टत्वात् वज्राभ्रंपुनः प्रशंसति ॥ सितरक्तसितपीताः येकेचिदुदाहृताः घनाः लोके ॥ अलपबलाः निःसत्वावज्री
श्रेष्ठस्तुसर्वेषां ॥७॥ देहमभ्रमाह ॥ सूतेतिरसायनानांयोज्यपरि ॥ कीर्तितपरंसत्वं ॥ त्रिविधगगनमभक्ष्यं काचं कीदृंचपत्रर
ज्जः ॥८॥ सत्वपातनविधानंदर्शयन्नाह ॥ मुंचतिसत्वंध्मातास्तृणसारविकारके घनः स्विन्नः परिहृत्यकाचकीदृं ग्राह्यंसारम
यत्नेनन ॥९॥ तृणसारविकारकैः सूर्यावर्त्तकाग्निः ॥ ॥ अथनाविशेषप्रकारांतरमाह ॥ स्वेद्यो बध्वापिंडं माहिषीदधिदुग्धम
त्रसकृदाज्यैः ॥ अथपंचगव्यमुक्तः सत्वंपातयतिलोहनिभं ॥९०॥ सूर्यातपपीतरसास्वत्यंमुंचंतिधातवः सत्वं स्वरुद्धानरुद्धाः
संतोमुंचंतितएवभूयिष्ठं ॥९१॥ पतितसत्वलक्षणमाह ॥ बहुगंभीरध्मातोवर्षतिमेघः सुवर्णधाराभिः ॥ देवसूरवतुल्यममलं पति
तंसत्वंतथाविद्यात् ॥९२॥ ॥ लोहवर्णसत्वंसर्वोत्तममितिदर्शयन्नाह ॥ यदिलोहाभंनिपतितं जातंगगनस्यतद्रसश्चरति
मिलतिचसर्वंहेंहेद्यौषधभिश्चरतिविनापिसुरवैः ॥९३॥ माक्षिकसत्वांतरसयोगात्सत्वस्यगुणाधिक्यदर्शयन्नाह ॥ माक्षिकसत्वं

तंगगनं धातंसत्वंमुखंप्रदंभवति॥तदनुचनागैः वंगैः सहितंमुखंप्रदंसत्वं॥१४॥माक्षिकसत्वंमुख्यत्वेनाह॥माक्षिकसत्वे
योगतश्चनसत्वं चरतिसूतकोनिखिलं॥निश्चतंगर्भद्रावीसरंज्यते बध्यते चैवं॥१५॥माक्षिकसत्वयोगानंतरं अपरो
भिधीयते॥लोहं चाभ्रकसत्वं तालकसमभागचरितं चरति॥अभिषवयोगाच्चांगुलिमर्दितं भंगं चतद्रवति॥१७॥
सत्वंघनंस्थकांततालकयुक्तं सुरुधितधात॥रत्निरहसत्वंभवतिरसाबधकारिपरं॥१६॥कांताभ्रसत्वालयोगकरणमाह
लोहयोगमुत्कावंगयोगमाह॥वंगमथोघनसत्वं तालकषड्गसारितं चरति॥अभिषवयोगाच्चरति व्रजतिरसो नाभ्रसं
दृहः॥१८॥अभ्रसत्वविधानमाह॥बहलंसुवर्णवर्णं निचुलपुटैः पततिपंचभिः सत्वंवटकीकृतमतगगननिरंजि
दृरहितं च॥१९॥एतत्केवलसत्वचारणविधानमाह॥तच्चूर्णीकृत्यततः क्षाराम्लैः भावितंघनं बहुशः॥सप्तित्रयनी
रकणा तुंबुरुरसमर्दितं चरति॥२०॥अथशुक्लाभ्रमाह॥घनसत्वशुक्लमाक्षिकसमभागं नियोजितमीलितं॥तच्छुल्वा
भ्रं कथितं चरतिरसोजीर्यतिक्षिप्रं॥२१॥शुल्वाभ्रचारणविधानमाह॥शीतताप्यशुल्वसहितघनसत्वसाक्षरवल्वकमृ
दितं चरति सेंद्रः कांजिकवेतसजंबीरबीजपूररसैः॥२२॥प्रकारांतरमाह॥शीततीक्ष्णशुल्वनागमाक्षिकयुक्तं समंचरत
खोटं॥तद्भस्मतसुटविधिनानिर्व्यूढं सत्वरंजकंभवति॥२३॥रंजितघनसत्वस्यचारणमाह॥चार्यंयत्नेनरसघनसत्वं
दृढं घनंतस्य संयोत्यसर्वबीजंनिर्वाह्यदृढसंकरतः॥२४॥अथरसचारणायांजेयमाह॥अभ्रकचारणमादौगर्भद्रुति चारणं
चहेम्नोत्य॥योजानातिनवादिवथवसोर्थक्षयंकुरुते॥२५॥ग्रासरहस्यमाह॥गगनग्रासरहस्यमहंवक्ष्याम्यकं घनार्कसं
योगात् केवलमभ्रकसत्वंयसतयत्नान्नसर्वांगं॥२६॥इतिरसहृदयेसत्वाभ्रचारणा सकश्चतुर्थविबोधः॥ ॥७॥
अथगर्भद्रुति॥बाह्यद्रुतिचाजारणं॥अथद्रुतिबाह्यद्रुति प्रसंशंनमाह यदिघनसत्वंगर्भेनपतति वाद्रवंतिबीजानि
॥नच बाह्यद्रुतियोगः तत्कथमिहबध्यते सूतः॥१॥गर्भद्रुतेराधिक्यंदर्शयन्नाह॥गर्भद्रुत्यारहितोग्रासश्चार्योपिनेकताया
ति॥एकीभावेनविनानजीर्यते॥तेनसाकार्या॥२॥जारणायांप्रथमंकर्तव्यं आह॥बीजानांसंस्कारः कर्तव्यः॥कोपितादृशः प्र

545
1936

थमं येनद्रवतिहिगर्भेरसराजस्याम्लवर्गेण॥३॥हेमबीजप्रशंसनमाह॥सममाक्षिकरूतवापः सममाक्षिकसत्वसंयु
तंहेम॥गर्भेद्रवतिचचरतिचजीरतंबध्नातिनान्यथासूतः॥स्वर्णसममाक्षिकेनवापोदथः पुनः समानमाक्षिकसत्वेन
संयोजनूखोटोभवतितेनसूतोजारयेत्॥पादादिजारितसतिरूप्यपत्रलेपेनवरकनकंभवति॥४॥५॥माक्षिकसत्वचा
रणाद्रसेनगुणोत्कर्षमाह॥माक्षिकसत्वंहेम्नापादादिजारितंद्रुतंसूते॥तारारिष्टंकुरुतेवरकनकंपत्रलेपेन॥५॥गर्भद्रु
तेर्लक्षणमाह॥समरसतोयदितोवस्त्राद्गलितोधिकश्चतुलनायां॥ग्रासोद्रुतः सगर्भद्रुत्यासोजीर्यतेक्षिप्रं॥६॥
माक्षिकसत्वोत्कर्षमाह॥६॥नबिडैः नापिक्षारैः नस्नेहैर्द्रवतिहेमतारंवा॥माक्षिकसत्वेनविनात्रिदिनंनिहितेनरक्तेन॥७॥
टी॥माक्षिकसत्वेनविना स्वर्णं पुनर्गलितोभवेत्चतुर्गुणश्चेतवस्त्राद्द्रुतिर्गलितोभवेत्॥सः तुल्यरूपतां तुलायां अधि
कः तदागर्भपारदस्यातद्रवरूपंजयं पुनः शीघ्रंजीर्यति॥६॥३४॥माक्षिकसारमंतरेण हेमकनकंवातारंवा॥माक्षिकसत्वे
नविनात्रिदिनंनिहितेनरक्तेन॥७॥टीका माक्षिकसत्वेनविना स्वर्णं माक्षिकसारमंतरेण हेमकनकंवातारं रूप्यंनद्रवतिकैः
कृत्वा ग्रंथांतरेचलवणक्षारापरसैरभिरम्लैर्विडैर्मनः समेगर्भेतुसंस्थाप्य अनेनेवद्रवीभवेत्॥नकेवलंविडाक्षारं नस्न
र्जिकायवक्षारटंकणाद्यैः॥नकेवलक्षारैः स्नेहैर्नयथोक्तैः स्नेहानियथाकं गुणितुंबिनीघोराकं श्रीफलोद्भवं कटुवाता
रसिद्धार्थसोमबिभीतिजः॥१॥अतसिजंमहाकालं निंबजंतिलजंतथा॥आपामार्गोदिवदालीदंतीतुंबरुविग्रहात्॥अं
कोलोन्मत्तभल्लातफलानांतैलसंभवः॥तैलैरपिनद्रवतिपुनः माक्षिकसत्वेनगर्भद्रुतिर्जायते॥किंविशेषणमाक्षिकसत्वेन
रक्तेनरक्तवर्गात्रिदिनत्रयं निहितेनरक्तवर्गोतः स्थापितेनरक्तवर्गो यथादाडिमं कुंकुमं चैवबंधूकंचकुसुंभकं समाक्षिष्टाह
रिद्रालोद्भवयाक्षारसमन्वितः॥रक्तचंदनसंयुक्तो रक्तवर्गाः प्रकीर्तिताः॥७॥कुलकं अथस्वर्णजारणयंत्रविधानमाह॥
॥लवणं देवीस्वरसप्लुतं कुर्यात् ब्रह्मीस्वकीयेनरसेनमिश्रं कुर्यात्॥पुनः ब्राह्मीरसप्लुतं॥लवणंचपुनः अहिपत्रं तांबूलीद्वयं
पत्रद्वयंशीलयाबितंतः ग्रावेणचूर्णितं पेषितं कुर्यात् पुनरलुतं अयः पात्रेलोहभाजनेसंस्थापयेत् एतत्स्थापितं द्रव्यं पु
टत्रितयाग्निपुटकरणादग्निसंयोगेन तत्कृतस्यात्तस्यदेवीस्वरसप्लुतस्यसप्तमंसंधवस्यमुखाधारस्फुटविकटकट्टीरिका

अथः पात्रकायामुखमव आधारायस्याः सा एवंविधा स्फुटा प्रकटा नकटा विपरीतमुखत्यर्थः ॥८॥ विहिताधागुलानि
म्नास्फुटविकटकटोरिकामुखाधारां ॥ तस्योपर्यष्टादेया कटोरिकांगुलोत्सेधा ॥९॥ विहितछिद्रत्रितयाऽस्तात्चतुरंगुलो
र्ध्वछिद्रेषु ॥ रवलुशलाकायोज्यातत्रापि हेमपत्राणि ॥९०॥ संरुध्याविधूयंते यंत्राधस्तात् प्रदीपयेदग्निं ॥ धूपोपलेपमात्राभ
वंति कृत्वानि हेमपत्राणि ॥९१॥ तान्यग्नितापितानि चपश्चाद्यंत्रेमृतानि धूपेन ॥ पाचितहेमविधानात् जरयति रसेंद्रो द्रवति
चगर्भे च ॥९२॥ सा कटोरिका विहिता कार्या अपः पात्रस्य तस्याः ॥ कटोरिकायाः उपरि ऊर्ध्वभागे एषा कटोरिका देया रुद्धाप्य
किं विशिष्टा द्व्यंगुलोत्सेधः कटोरिकापरिमाणं यस्याः सा तथोक्ता ॥ पुनः किं विशिष्टा अर्धांगुलनिम्ना अर्धांगुलपरिमाणनि
म्ना मध्यगा पुनः किं विशिष्टा विहितछिद्रत्रितया विहितानि कृतानि छिद्रत्रितयानि यस्यासा एवंविधा शस्ता च सेतुल्य वि
हितछिद्रत्रितया चतुरंगुलाया मातदुपरिभागं कटोरिका चतुरंगुलीपरिमाणो भवतीति भावः ॥९॥ पुनः छिद्रेषु त्रिषु शलाका
योज्या लोहशलाकाक्षेप्या पुनस्तत्रापि छिद्रेषु हेमपत्राणि कंटकवेधिनि कनकपात्राणि योज्यानि एवंविधं पूर्वं निमित्ते पा
त्रे हेमपात्राणि रुद्धाप्य विधूयते ततोग्निं प्रदीपयेत् ॥ यंत्राधः तत्राद्य आधोभागे वह्निं प्रज्वालयेत् ॥ तदा तानि हेमपत्राणि कृ
तानि निशावर्णानि भवंति कस्मात् धूपोपलेपमात्रात् धूपश्चासावुपलेपश्च धूपोपलेपः तन्मात्रात् तत्प्रमाणात् येनौषधेन धूपो
भिरुक्तस्तेनौषधेनोपलेपः कार्यः ॥ पत्रेष्विति ॥ पुनः किंभूतानि हेमपत्राणि जालिरसेंद्रो जारयति अग्नितापितानि सति वह्नियो
गात् तानि कृतानि स्वर्णजारणमिदं गदितं ॥९२॥ अथ रूप्यजारणमाह ॥ तेनैव तारपत्रविधिना संस्वेद्य यंत्रयोगेन ॥ जायेत् कृष्ण
वर्णं तत्तारं द्रवति गर्भे च ॥९३॥ टी० ॥ तेनैव विधिना पूर्वविधानेन तारपत्रं रूप्यदलं कृष्णवर्णं श्यामलं भजायेत् ॥ केन संस्वेद्य यंत्र
योगेन संस्वेदः प्रबलाग्निस्तस्येदं संबंधि यद्यंत्रं तस्य योगः तेन तरतापत्रं पुनः गर्भे रसादेरद्रवति जलत्वमाप्नोति पुनः तस्मि
न्यंत्रे द्रवति सति च शब्दाद्रसेंद्रः तत्सत्रं जरति तारं कृष्णीति ॥९३॥ अथ योगांतरमाह ॥ अथ वा बलिना वंगं नागविधानेन यंत्रयोगे
च हेमवातारं वा द्रवति च गर्भे न संदेहः ॥९४॥ टी० अथेति समुच्चये एकार्थनिष्ठत्वात् बलिनागधेन सह वा च यो यंत्रयोगे नकृ
तं जायेत् तत्र केवलं वंगं पुनः नागविधावेन सह ॥ नागविधामेन मध्ये वंगं स्यादिति व्यक्तिः ॥ नागविधाने नेति नागनाम्ना आख्याहार्थे

547
1936

च अभिधाये च वा मध्ये यंत्रे नामेत्यमरः एवंविधं वंगं वा नागं वा हेमं हेमपत्रं वा तारं तारपत्रं । एतत्सर्वं बलिना कृतं जायेत मृतं
च सर्वं गर्भे रसांतर्द्रवति नात्र संदेहः ॥ असंदिग्धमित्यर्थमुक्तं च शब्दाज्जरति निःशेषत्वमाप्नोति माक्षिकं शुद्धवर्णं दरदसहितेन
यंत्रे पूर्वोक्तानयोः पात्रे सहितं रुद्धापितं तेन पुनरनेन पक्वौषधेन तार्क्ष्यपत्रं वा । तारं रूप्यपत्रं कनकं तारणयंत्रे पक्वं कुर्यात् एतत्
पंचगर्भे रसादेरपतति प्राप्नोति द्रवति मिलति शेषः ॥ च शब्दग्रहणाज्जरति च ॥९४॥ प्रयोगांतरमाह ॥ रसकं बलिना युक्तं पूर्वो
क्तं विधानयोगेन पक्वं चूर्णं यावद्द्रवति भृशं द्रवति गर्भे च ॥९५॥ टी० ॥ रसकं वा पारदं बलिना गंधेन सह युक्तं सत् समभागे
नेति शेषः कृत्वा पूर्वोक्तविधानयोगेन पूर्वोक्तं यद्विधानं यंत्रादिकं तस्य योगो यो योगस्तेन कृत्वा पक्वं कुर्यात् तावद्भ्रामयेत्यर्थे
पक्वं कार्यं यावत् अन्नाशितां याति न चूर्णं गर्भे रसादेरद्रवति गर्भे द्रुतिर्भवति च शब्दाद्द्रवति च ॥९५॥ ॥ ॥

॥९६॥ टी० ॥ शुद्धमाक्षिकचूर्णं निर्व्यूढं यच्छतगुणं हेम्नि हे
म्नि रूक्ष्णं शतगुणं हेम्नः शतशतगणितसमनिर्व्यूढहेमतुल्यांशं च समभागं सूततुल्यं गर्भे रसादेरद्रवति जरति अत्र विधानेन
समभागे जरति तारसो मो नीति भावः यथा च अष्टगुणं यद्भ्रकबीजं षड्गुणास्तत्र विलीनः हेमसमे मसमं रसबंधतरं मनविस्म
यः कार्यः ॥९७॥ टी० अथेत्यनंतरं गंधकारमागंधपाषतः ॥ शतगुणसंख्यं यथा तथा उन्नमे हेम्नि पूर्णे वर्णे व्यूढो निर्वाहः तद्ध
ध्यूढं ॥ अथ वा शतनिर्व्यूढं ॥ शतगुणमथ मूषायां प्रकाशमूषायां वह्नियोगश्चेति शेषः तालकसत्वस्य हेम्नि निर्वाहः का
र्यः इति व्यक्तिः ॥ तच्च तत्सत्वं केवलं वा शिलया मनः शिलया सहैव निर्व्यूढं कार्यं तद्धेमगर्भे रसादेरद्रवति अथ रसेंद्रो रसराजो द्रुतं
जरति विधानेनेति ॥९९॥ अथ विधांतरमाह ॥ रसदरदाभ्रकताप्यविमलामृतशुल्वलोहपाषाणकास्नुद्यर्कदुग्धपिष्टं कुष्ठ
शिलायुतं नाग ॥१००॥ रसदरदाभ्रकताप्यमिति रसः पारदः दरदं हिंगुलं अभ्रकं प्रतीतं ताप्यं स्वर्णं माक्षिकं एकवद्भावाद्द्वंद्वः पु
नः विमलारुक्ममाक्षिकं मृतं यत्सूचताम्रं चलोहो मुंडादि एतेषां दरदादीनां रसपर्पटीवत् पर्पटीकृत्या कार्यं तया युतं नाग
पुनः कुष्ठं शिलायुतं कुष्ठं हरितालवर्णा विषहरपाषाणजातिः शिलामनो द्वाभ्यां युतं मिश्रितं यन्नागं कंकुष्ठ पुटविधाने
नेति शेषः ॥ एतदपि बीजं सिद्धगर्भे द्रवति पूर्वसंबंधात् ॥१०१॥ अथ वंगबीजविधानमाह ॥ अभ्रकतालकशंखरससहितं यः पुनः पुटित

चिंचाक्षारैः विमिश्रं वंगं निर्जीवतां याति ॥२९॥ यद्वाक्षारविमिश्रं यद्वंगं अम्लिकाक्षारयुक्तं रंगं अभ्रकतालकं शंखवरसहितं अभ्र
कं प्रतीतं तालं हरितालं शंखं कंबुः वरं रसः पारदः एतैश्चतुर्भिः सहितं यथा तथा पुनः वारं निरुध्यं यावत्तावत् पुटितं कुर्यात् एतद्दो
षधस्यांशविभागेन सप्तपुटं वाद्वंगं निर्जीवतां याति पंचत्वमाप्नोति एतदपि बीजं सद्गर्भद्रावणे तारणार्थसंबंधात् ॥२९॥ नागवंग
योरेतद्दोषधकारणमित्याह ॥ विधिनानेन च पुटितं म्रियते नागं निरुद्धतां चगतं वंगं च सर्वकर्मसु नियुज्यते तदपि गतजीवं ॥२२॥ अने
नैव विधिना उक्तविधानेन नागं सीसकं पुटितं सत् म्रियते मृतो भवतीति वा अमुना विधिना तेनैव निरुद्धतां गतं अशरीरतां प्राप्तं वंगं
सर्वकर्मसु चारणे जारणे भक्षणादिकार्येषु युज्यते रसज्ञैरिति शेषः नागवंगमारणमेकविधमेव अमृतो भक्षणादिषु परस्परं गुणा
धिक्यो न तु जारणादिषु ॥२२॥ नागवंगशुल्बतीक्ष्णानां जारणविधानमाह ॥ मृतनागं मृतवंगं मृतवरशुल्बं मृततथा तीक्ष्णं ए
कैकं हेमक्षितिनातनिर्व्यूढं द्रवति गर्भे च ॥२३॥ मृतनागमिति मृतं निर्जीवतां गतं यन्नागं तथा सीसकं तथा नेन विधानेन मृतं वंगं वर
निरूप्यतां गतं शुल्बं ताम्रं तथा च मृततीक्ष्णं अरिवर्गणीति शेषः एषां मध्ये एकैकं नागं वंगं वा शुल्बं वा तीक्ष्णसारं पृथक् क्षेत्रे हेम
वर्णं रूपवर्णं स्वर्णं नातनिर्व्यूढं हेम्नः नातगुणनिर्वाहितं कुर्यात् । तस्मिंस्तु गर्भे रसो द्रवति च नाद्यातं जरति च तारं नातगुणवंगं
निर्व्यूढं तारबीजं ॥२३५॥ अथ महाबीजप्रभावं दर्शयन्नाह ॥ महाबीजप्रभावं दर्शयन्नाह ॥ समगर्भद्रुतिकारणं हेम्नो वक्ष्याम्य
हं परं योगं ॥ आमलकस्य कचूर्णशतनिर्व्यूढं महाबीजं ॥२४॥ टीका ॥ इहास्मिन् शास्त्रे विधिनामहतशास्त्रोक्तानि यानि बीजानि उक्तानि
तानि कर्तव्यानि सामान्येनेति भावः परं गर्भद्रुत्यर्थं अयं वार्तिकोऽयं योगः वार्तिकाशास्त्रोपदेशरहिता इत्यर्थः ॥
अत्र भावाद्यर्थे इकप्रत्ययः ॥ तेषु वार्तिकेषु इदं प्रवरो योगः तथानेन प्रकारेण एकमतश्चायं शास्त्रोपदेशिनां शास्त्रोपदेशरहितानां
अभिमत इत्यर्थः ॥ २४॥ रसोदरबीजद्रावणविधानं अथ वा गंधकधूमं तालकधूमं शिलाक्षारसकस्य ॥ दत्वा धरमुखमुषां दीर्घतमालव
र्परस्याई ॥२५॥ ऊर्ध्वलग्नापिष्टीं मृदं च यथा तथा च कर्तव्या ॥ दत्वा सर्परपृष्ठे दत्यं इंद्रालिना मानं प्रस्तावनात् गंधकं तदनु तत्करणं
धापयेत् मृदामृदालिप्तां भंगो द्रवति हि बीजं म्रियते तथाधिकदाहः ॥२८॥ अथ तिसमुद्रयं ऊर्ध्वदीर्घतमा मूषायास्तलभागं
पिष्टीरसं बीजयोः मिता पिष्टिका चपुनः मृदा अभिलाय मूषायास्तथा तलं नाकर्तव्या किंतु चारवर्परस्याधं मृन्मयपात्रस्य खंडस्याई १६

खंडं देशाद्यर्थः ॥ दीर्घतमामित्यर्थः ॥ दीर्घा अधोमुखमुषां अधोभागे मुखं यस्याः सा तथोक्तां दत्वा पुनः किं कृत्वा गंधकं मंदं दत्वा
वारं लोकं स्तोकं अल्पमल्पं तालकधूमं दत्वा वा शिलाक्षारसकस्य शिलावामनः शिलारसकं चरवर्परं नाम अधोमुखमूषामुखं वा मृदा
लिप्तमेहीकृत्य चकरीषाधूपयेत् करीषवह्निरित्यर्थः एवं मूषां चरवर्परं च दत्वा दत्वेत्यं इंद्रालिना मानं प्रस्तावनात् गंधकं तदनु तत्करणं
पश्चाद्दाहयेत् एवं कृते रसे इंद्रे मिलितं यद्बीजं तद्गर्भे रसे द्रांतर्भवति पुनर्बीजसहितारसे द्रो अधिकदाहे सति म्रियत इत्यर्थः ॥ श्लो
कत्रयसंबंधात् कुलकं ॥२८॥ अथ सुवर्णजारणार्थं विडमाह ॥ गंधतालकशैलाः सौवीरकरसकगैरिकं दरदं ॥ क्षाराम्ललवणानि
विडो माक्षिकवैक्रांतं विमलसमभागैः ॥२९॥ टी० गंधकतालकशैलाः शीतगंधकं प्रतीतं तालकं हरितालं शैलः शिलाजतु ः द्वंद्वः स
मासः तथोक्ताः तेन तथोक्ताः समभागाः कार्याः पुनः सौवीरकं शुक्तांजनं रसकं चरवर्परिकं धातुगैरिकं दरदं हिंगुलं ॥ अत्र एकवद्भावः
समासः तत्तथोक्तं समभागं कार्यं पुनः क्षाराम्ललवणानि क्षाराः यवक्षारादयः अम्लो जंबीरादिः लवणानि सैंधवादीनि एतान्य
पि समभागानि कैः सह माक्षिकवैक्रांतविमलसमभागैः सह माक्षिकं स्वर्णमाक्षिकं वैक्रांतं वज्रभूमिजं रजः विमलं रूक्ममाक्षिकं
एतानि समभागानि तैः विडः उच्यते स च समभागैः समर्दितैः विडः कार्य इत्यर्थः ॥२९॥ विडयोगाद्यथा बीजं गर्भे द्रवति तथाह ॥ कृ
त्वा सुवर्णपुष्टीं मृदितां च सुवेष्टितामनेनैव ॥ तन्त्रिपुटैस्तप्तैरवल्वैर्मृदितागर्भे तथा द्रवति ॥३०॥ टी० पूर्वोक्ता या पिष्टी अनेनैव
क्तविडयोगेन तप्तैरवल्वैः तप्तसंबंधाल्लोहमयैः तन्त्रिपुटैः करीषाग्न्यात्मकैर्मृदिता घर्षिता सती अनेनैव वेष्टिता कार्या किं कृत्वा सुवर्ण
पिष्टीं कनकपिष्टीं वा अन्यस्यापि धातोः सुवर्णपिष्टीं शोभनवर्णां पिष्टीं कृत्वा अवल्वैर्मृदितासतीति तथा तेनैव प्रकारेण न त्वन्यप्रका
रेण गर्भे रसो द्रवति सलिलरूपा पतिष्ठति ॥३०॥ अथ वैक्रांतगर्भद्रुतिमाह ॥ रक्तं शतनिर्व्यूढं नेत्रहितं भस्म वैक्रांतकं चाथ विमलं
शतनिर्व्यूढं यस्मिन् समं द्रवति गर्भे च ॥३१॥ टी० ॥ वैक्रांतभस्म वैक्रांतभूमिजं रजः तदुद्भवभस्मरक्तकगणेशतनिर्व्यूढं यस्मिन् स
मं शतवारं निर्वाहितं कुर्यात् कुर्यात् किं विशिष्टं नेत्रहितं शब्देन भणितं वदर्शितं भणयो नेत्रहिता इव विमलं तूष्णं आक्षिकं श्वेतव
र्णं यन्माक्षिकं रक्तगणेशतनिर्व्यूढं कुर्यात् ॥ तदुभयं वैक्रांतं विषयत्वं चरक्तशतनिर्व्यूढं सतरसो ग्रासविधानं विहाय ॥ समयूनं यस

तिकथलयति पुनस्तद्भसितं गर्भरसं तद्दृढति जरति च शब्दार्थः ॥३१॥ रक्तगणाधिक्यं दर्शयन्नाह ॥ येकेचिद्विडयोगाः क्षा
राम्लवणानि मिदीप्तवर्गाश्च ॥ सर्वे ज्ञातनिर्व्यूढाः गर्भद्रुतिकारकाः ॥ कथिताः ॥३२॥ टीका ॥ येकेचिद्विडयोगाः अत्र
च ग्रंथांतरेषु कथिताः तथा क्षाराम्लवणानि कथितानि ॥ क्षाराः यवक्षारादयः अथ च वृक्षौषधिसमुद्भवाः आ
म्लाजंबीरादयः आम्लवृक्षशाकसमुद्भवानि च यानि तानि कथितानि च पुनः येदीप्तवर्गाः कथितादीप्तिकरा योगाः
अभिहितास्ते सर्वे विडक्षाराम्लवणादीप्तवर्गाः ज्ञातनिर्व्यूढाः समग्रगर्भद्रुतिकारकाः गर्भरसादेर्द्रुतद्रवरूपं कुर्वंतीति धा
तुमणिरत्नादीनितिशेषः ॥३२॥ अतनिर्वाहितादौ समादिविभागमाह ॥ ज्ञातनिर्व्यूढे च समं पादोनपंचसप्तनिर्व्यूढे पंचाश
तुनदर्घपादस्यात्पंचविंशतिके ॥३३॥ ज्ञातनिर्व्यूढ इति चकवारं निर्वाहितो रक्तगणो इति शेषः समतुल्यं ग्रसति रस इति पुनः पं
चसप्तनिर्व्यूढे सति न्यूनाधिकांशा ज्ञेयः ॥ इति विशेषार्थः ॥३३॥ अस्मनिर्व्यूढक्रममाह ॥ अष्टांशं तु तदर्द्धे षोडशांशाद्भागं तद
र्द्धे निर्व्यूढ ॥ तस्यार्द्धे द्वात्रिंशत् चतुःषष्ट्यं तदर्थं निर्व्यूढ ॥३४॥ टी० ॥ तु पुनः तदर्थं साई द्वादशके निर्व्यूढे सति षोडशांशमिति
पुनः तस्यार्धे त्रिवारं निर्व्यूढे सति षोडशांशमिति पुनस्तस्यार्धे त्रिवारं निर्व्यूढे सति द्वात्रिंशदंशं तदर्धे निर्व्यूढे सति चतुःषष्ट्यां
शं सम्यग्निर्व्यूढादिसमग्रासो रारकामित्यर्थः ॥३४॥ गर्भद्रुतेस्तस्याः कर्तव्यमाह ॥ इति गदितं गर्भद्रुतिमभिषवयोगेन चाम्लवर्गेण
स्वेदनविधिना ज्ञात्वा मर्दितं तप्ते तुरवतले ॥३५॥ इत्यनेन विधानेन गदितं कथितं गर्भद्रुतिं ज्ञात्वा तप्ते खल्वतप्ते संमर्दयेत् लोहमय
कराग्निना बुध्वा तां नीत्वा तप्ते मर्दितां कुर्यात् तत्र अभिषवयोगेन अभिषवः संमर्दनं तस्य योगेन वनकवलं अनेन अम्लवर्गेण
च जंबीरादिना न केवलमनेनापि स्वेदनविधिना च स्वेदनविधिः स्वेदनसंस्कारा ज्ञात्वाभिहितः जारणहेतोरितिशेषः ॥३५॥ मर्दनस्व
दनयोः पूर्वापकरणं दर्शयन्नाह ॥ ज्ञात्वा बीजबलाबलं मर्दनयोगं कृतं च रसराजे ॥ स्वेदविधानं च पुटं यंत्रं वा विहितरसकर्म ॥३६
टी० ॥ बीजबलाबलमर्दनयोगं ज्ञात्वा बीजानां धातूपधातुयोगं जानतानां बलाबले न्यूनाधिके योसौ मर्दनयोगस्तमेव कृतं ज्ञात्वा
विदित्वा रसराजे स्वेदविधानं कुर्यात् ॥ वा पुटं वह्नियोगं कुर्यात् वा यंत्रं विहितरसकर्म कुर्यात् विहितं कृतं रसस्य कर्म संस्काररूपं

551
1936

रूपं यत्र तत्रोक्तं यन्त्रभेदं यंत्रादिकमित्यर्थः ॥३६॥ सूतकर्मणि नाधिगम्यमत्वाद्गुरुपादं रूढवन्नाह ॥ सूतवरं लक्षयते बीजं नोपेक्ष
तां यथा याति ॥ तद्रूढकार्ये विधिना सूतकर्म गुरुपादनिर्दिष्टं ॥३७॥ टी० ॥ यथा येन प्रकारेण सूतवरं पारदश्रेष्ठं लक्षयते ॥ ज्ञायते सू
तकर्म रूढेतिशेषः ॥ पुनः यथा बीजं उपेक्षतां न याति सम्यक् मिलति रसे तद्रूढेनैव प्रकारेण गुरुपदनिर्दिष्टं कर्म आचार्यवर्यदर्शितं
पूर्वसंस्काररूपं विधिना आचार्योक्तविधानेन कुर्यात् ॥ गुरुपादलक्षणः सर्वशास्त्रविशेषज्ञः कुशलो रसकर्मणि ॥ एवंलक्षणसंयु
क्तो रसविद्यागुरुर्भवेत् ॥३७॥ इति गर्भद्रुतिजारणाप्रकरणं ॥ बाह्यद्रुतिप्रशंसयन्नाह ॥ बाह्यद्रुतिरति विमला स्फुरति हि केषांचिद
वसिद्धानां ॥ तेभ्यः सम्यक् ज्ञात्वा कलनाः कार्याः तथा द्रुतयः ॥३८॥ टी० ॥ द्रुतिर्द्विधोक्ता गर्भद्रुतिर्बाह्यद्रुतिश्चेति गर्भद्रुतिपूर्वमु
क्ता बाह्यद्रुतिरधुना विधीयते किंविशिष्टा अतिनिर्मलतरा एषा च पुनः केषां स्फुरति कं जानंतीति तदेषां सिद्धानां स्फुरति देवा सर्वे
द्यादयः सिद्धाः रसविद्यापारगाः नित्यानाथादयः तेषां जानंतीति तुः प्राप्यत्वात् बाह्यद्रुतिरहविरलाः पाठः इहास्मिन् ज्ञात्वा तत्
यातेनैव देवसिद्धोपदेशविधानेन बाह्यद्रुतयः कार्याः ॥३८॥ नागजारणमाह ॥ वरनागं सराजं बीजवरं सारितं तथा त्रितयं ॥ गंध
कशिखिल्लालसहितं निर्नागं दीपवर्तितो भवति ॥३९॥ बध्वा सुदृढे वस्त्रे पाटलिकायां शिखाकृतो दीप्यः ॥ तैले मग्नं कृत्वा निर्ना
गं जायते क्षिप्रं ॥४०॥ युग्मं ॥ टी० ॥ वरनागमिति वरनागं श्रेष्ठजातिसीसकं चारणयोग्यं रसराजं उक्तसंस्कारैः सूतं पारदं बीजवरं हेम
बीजं पत्रत्रयं सारितं मिलितं कार्यं पुनः गंधकशिखिल्लालसहितं गंधकं प्रतीतं शीलामनः शीला अलं हरितालं द्वे स्तानिते सहितं च
कार्यं एतत् सर्वं दीपवर्तितः दीपवर्तिप्रज्वलितयोगात् एतत् सर्वं निर्णागनागबीजं भवति नागं जरति इत्यर्थः ॥ यथा निर्नागं स्यात् तथा
विधानमाह ॥ तत्सूक्ष्मं पङ्कं ॥ सुदृढे वस्त्रे नूतने वस्त्रे अत्रोपश्लेषिके अधिकरणे सप्तमी पाटलिकायां बध्वा पुनस्तैले तैलेऽङ्गेवतप्ते
ससंस्कृत्वा पुटितं तदधः शिखाकृतो दीपो वधार्यः न शिखी शिखामुक्तः कृतः शिखाकृतः शिखावानित्यर्थः ॥ अनेन विधिना क्षिप्रं शी
घ्रं निर्णागं स्यादिति ॥४०॥ युग्मं निर्नागकरणविधानांतरमाह ॥ कृत्वा च दीर्घमूषां सुदृढ ध्मातं तु भस्मगर्तायां क्षिप्त्वा शिलाल चूर्णं
पश्चात्कृतः तथा शिलाचूर्णं ॥४१॥ संस्कृत्य भस्मनाम्नः ध्मातः स्यात् त्वांगशीतलं यावत् ॥ आकृष्य तत्र सुतं ज्ञात्वा नागं सुभक्षितं स

कलं ॥४२॥ टी० ॥ तुपुनः दीर्घास्नोस्तनाकारांव्यूढांनिव्रणवज्रोपमांमूषांकृत्वातांमूषांप्रतिशिलालचूर्णक्षिप्त्वाच शिला
मनोद्रा आलंदरितालं एतयोश्चूर्णं पश्चात्सूतं पूर्वोक्तं पारदं क्षिप्त्वा ततोनंतरं शिलाचूर्णं क्षिप्त्वातामेवसरसंयुतंमूषाभ
स्मगर्त्तायां भस्मनायुक्त्वा यागर्त्तातस्यां धातं कुर्यात् पुनस्तावत् भस्मना आछाद्य यावत्त्वागशीतलंस्वयमेव शीतलंस्यात्
तत्रतस्यामूषायां सकलसमस्तनागं भुक्तिं जीर्णतांगतं ज्ञात्वा सूतं आकृष्य उद्धार्य निर्नागंकारणविधानमेतत् ॥४३॥ नि
र्नागानंतरं यत्कर्त्तव्यंतदाह ॥ ज्ञात्वानागं त्रुटितं पुनरपिदद्याद्यथाभवेत्त्रिगुणं ॥ पश्चात्शुद्धंकृत्वाकृत्वा बीजवरं योजयेत्तत
दनु ॥४४॥ टी० ॥ नागंसीसकं त्रुटितं बुध्वापुनरपि नागंदद्यात् पूर्वोक्तविधानेन पारदं इतिशेषः तथानागं त्रिगुणितं त्रुटितं
भवेत्तथैवकुर्यात् ॥ पश्चात् शुद्धं सूतं शुद्धंवाकृत्वापारदं निर्णागं विधार्यतदनुनागजारणानंतरं बीजवरं पूर्वोक्तं योजयेत् ॥४५
अथतारयोगमाह ॥ अथवातरंगसूतं संसार्यवंगपरिहीनं ॥ तालयोगेन तथानिर्वंगं यंत्रयोगेन ॥४६॥ टी० ॥ अथवे
तिविधानानंतरं वंगं वटकाकारं तेलतिलाद्भवं पक्वं कुर्यात् ॥ नूनंनिश्चितं तद्वटकं तथापक्वं कुर्यात् ॥ यथानिर्वंगं जायते
वन्हियोगेनेतिशेषः ॥४५॥ विधानांतरमाह ॥ पिष्टीस्तंबंकृत्वाबीजवरेणवसारितं तदनु ॥ अथवाबदरसेनानुसहितं बीजसूर
ञ्जितं कृत्वा ॥४६॥ पूर्वबीजवरेणवक्तबीजेनवसारितंमिलितंसतू पिष्टीस्तंभंखाटस्तंभं कृत्वातदनुतस्य श्वात ॥ अथवेतिप्रकारां
तरंदर्शयति ॥ तुपुनः बदरसेन खोटबदरसेनसहितं सूरंजितं शोभनविधानेन वर्णस्य हीकृतं बीजं स्वर्णबीजे संयुतं कुर्यात् योगेन व
कार्यं इतिहिधानमुहूर्तं ॥४६॥ अन्यत्राचआह ॥ गंधकनिहितं सूतं निहितानिहितं शृंखलायां तत् ॥ योजितनिर्व्यूढरसेगर्भ
द्रुतिकारकं नूनं ॥४७॥ टी० ॥ गंधकनिहितंचगंधकनिहितंस्थापितंसूतं बुध्वाधोगंधकं दत्वासूतमध्यस्थं कुर्यादित्यर्थः ॥ चपुन
रवविधेसूतंशृंखलयाशृंखलीकरणयोगेनिहितानिहितंयन्निहितं निर्व्यूढंयंत्रनंतस्मिन्नेवंविधरसेगर्भद्रुतिः पारदस्यादर
बीजानां द्रवतीति ॥४७॥ पिष्टीविधिनाजारणमाह ॥ सूतकभस्मवरेणबीजंकृत्वारसेद्रुगर्भे ॥ मृदितापिष्टिविधिनाद्य
भिषवयोगाद्भवतिगर्भे च ॥४८॥ तुपुनः रसेद्रुतगर्भरसेद्रुतोयासौगर्भस्तस्मिन बीजं कृत्वा विधिनापिष्टीविधेया सापि

553
1930

पिष्टीमृदिताकार्या कस्मात् अभिषवयोगात् संमर्दनयोगात् केनसहसूतकभस्मवरेणसहसूतकस्ययद्भस्मवरेतेनसापिष्टी
गर्भद्रवतिचशब्दात्जरति ॥४८॥ बीजवरविधानमाह ॥ पत्राभ्रकंचसत्वंकांचीवाकांतमाक्षिकं पुटितंनिर्गुंडीगृहकन्याचांगेरि
पलाशशाकैश्च ॥४९॥ तावत्पुटितंकृत्वायावत्सिंदूरसंप्रभंभवति ॥ तत्सादशेषत्वर्णंहंडिकयापाकेनपाचितंसुदृढं ॥५०॥ टी०
पत्राभ्रकमिति ॥ अभ्रकस्यभ्राणिवा अभ्रकस्यसत्वं पुनः कांचीकासीसं कांतमाक्षिकं कांतचुंबकं स्वर्णमाक्षिकं इदं एकत्व
पुनः एतत् निर्गुंडीगृहकन्याचांगीपलाशशाकैः पुटितं जुषात् निर्गुंडी शेफालिका गृहकन्या कुमारी चांगेरी आम्लशा
कः पलाशो ब्रह्मवृक्षः शाकोवृक्षविशेषः इदं समासः एतपांरसंगृहीत्वापूर्वोक्तौषधपुटितं कुर्यात् इदं मितिशेषः तावदादा
तदौषधंपुटितंकृत्वापुनः तत्पुटितमौषधंतत्सादशेषंचतुर्थांशेषंवे इदत्वा हंडिकायांपाकेनहंडिकायांमृद्भाजनकेनपा
चितं वन्हौपुटितं मावत्कुर्यात् यावत्सिंदूरसप्रभं सिंदूरसप्रभं सिंदूरतुल्यवर्णंभवति । कथंपाचितंकुर्यात् सुदृढंयथास्यात्तथाद
वाग्निनेत्यर्थः ॥५०॥ एकैकंशतव्यूढं वीरवरंजायेरत्नसेंद्रस्यगर्भेद्रवतिचक्षिप्रंह्यभिषवयोगेनमृदितमंगुल्या ॥५१॥ टी० एकैक
शतव्यूढं इतिपूर्वोक्तानां सिंदूरकृतानामुपरसानामधरात् एकैकं एकैकं पृथक्कृत्वेनशतव्यूढं वाहितशतवारं बीजवरं जायतेकेन
केतिशेषः ॥ तद्बीजंरसेंद्रस्यभेगद्रवतिचशब्दात् क्षिप्रं शीघ्रं जरतिचकथं अनाभिक्या अभिषवयोगः मर्दनयोगस्तथेति
॥५१॥ कुलकं ॥ नागबीजकरणमाह ॥ आवर्त्यहेमवरेक्षेप्यमुज्वलंनागं त्रिगुणशिलाप्रतिवाद्यहिबीजंतत्समु
द्दिष्टं ॥५२॥ टी० ॥ हेमवरस्वर्णश्रेष्ठं आवर्त्यसम्यक्कृतेनिर्मलंनागं शुद्धसीसकं आवर्त्यसम्यक्कृतेनिर्मलंनागं शुद्धसीसकं
आवर्त्यप्रदातव्यंकृत्वासमंस्वर्णसमभागक्षेपंक्षिप्त्वा पुनः नागोपरि त्रिगुणं शिलानागात्त्रिगुणाद्याशिलातस्यानिर्वाहं कु
र्यात् मनः शिलानिक्षेप्यति तत्सिद्धं अयंबीजंनागयोगेनबीजंसमुद्दिष्टं रसषड्भिरितिशेषः ॥५२॥ अथवंगयोगेनबीजमाह
॥ वंगंतुतेनविधिनाहेमवरेपूर्वोक्तंवंगं क्षेप्यतालकवापेनहरितालनिक्षेपेननिर्व्यूढं कुर्यात्वातात् आवर्त्यवंगं निक्षिप्यनिर्व्यूढ
निर्वाहितंसततं बीजवरंभवतकस्मात्तुत्रुटितसंयोगात् त्रुटितंभवतितथाबीजकरमितिवंगबीजमेतत् पूर्ववत् द्रवंतिजरति

अथबीजप्रशंसनमाह॥ योनिः सूतो भुजंगोद्रसकेसरी वज्रपंजरः सपुनः॥ फणिहेमगुणात्कुटिलो रसो कुंशो नामाव
ख्यातः॥५४॥ टी० सुवर्णाभिधानभुजंगात्सीसकात्निसृतः भुजंगः शिलावापनक्षयं नीत्वायः पृथक्भूतः रसके
केसरी वज्रपंजरः कथितः रसएवकेसरीसिंहः तदर्थवज्रपंजरः हेमबीजवज्रपंजर गुजोकुशदर्शनात् भ्रांतिर्जातेति॥
॥५४॥ बीजस्यापिपिष्टीकरणमाह॥ एकपक्षविधिना वज्रेणव्यथितः पंजरंकरोति पृष्टत्वात्सिंहरक्षणसमर्थइत्यर्थः
॥पुनः विशेषणाच्यते॥ अयं वज्रपंजरोनामयंरसोकुशवारसोगजरूपः तस्यांकुशवशीकरणसमर्थः नामसंभावनाद्य
विख्यातः प्रथितः कस्मात्कुटिलात्किमपि वस्तुहरणात्कुटिलोवक्रोभवतिदुष्टः स्वभावएव अनेनहेम्ना नागंहरणक
तंकथंभूतात् फणिंभुजंगः हेमस्वर्णतया गुणाविद्यतेयस्मिन्एवंविधात्कुटिलादृशोयुक्तः अंकुशाक्रिवक्रोभवतीति॥ पुनः स
एवंज्ञायमन्यः भ्रांतिमानमलंकुरुः हेमबीजे वज्रपंजरगजांकुशदर्शनात् भ्रांतिर्जातेति॥५४॥ बीजस्यापिपिष्टीकरणमाह॥
एवंपक्षविधिनाबीजवरं सूतराट्तथा म्लेन॥ कर्तव्यः संस्वेद्योयावत्पिष्टीभवेत् श्लक्ष्णा॥५५॥ टी० अमुनाप्रकारेण
विधिनाकर्तव्यार्थोपदेशेनपक्षयद्बीजवरं तथापूर्वसंस्कृतः सूतराट्पारदः अम्लेनजंबीरादिनास्वेद्यः॥ स्वेदःस्यायविधिः
कर्तव्यअत्रकिमिवधिस्तुकर्तव्यायावत् श्लक्ष्णा स्पष्टापिष्टी एकशरीरताभवद्रसबीजयोरितिशेषः॥५५॥ विध्यंतरमाह
तैलेन॥ तेनविधिनाखिन्ना स्वेदितासति पिष्टीभवति वन्हावितिशेषः॥ अथकेचिद्विधानांतरं दर्शयंति॥ शिलायादृपन्म
यानिपृष्टबीजंतत्निपृष्टे घर्षितंया द्वीजंनागास्व्यंतत् सूतेनतिशेषः अखिलंसमसंयथास्यात्तथापिष्टिर्भवतीवेति॥५५५
यथावटकोपाच्यंतथाह॥ पाद्यावटकविधानेकर्तव्यस्तेनयोगेन क्रामणपिंडे क्षिप्त्वा माषश्चस्यात् मृद्दृढपिंडत्वं॥५७॥ तैलयो
गेनवटकविधानेन माषवटकविधोपाकः कर्तव्यः वन्हौपाचनंविधेयमित्यर्थः किंकृत्वा क्रामणपिंडे क्षिप्त्वाबिडपिंडमध्ये
वन्हिविधानमाह॥ मृद्वग्निनासुपक्वंदग्धंयाचनतद्भवेत्पिंडे आरूढ्यमूर्तपिंडेशेषं तथापुनः पाच्यं॥५८॥ टी० तन्माषचूर्णित
जातं क्रामणपिंडे तावत्सुपक्वंकर्तव्यं याचदग्धेनभवेत्॥ केनसुपक्वंमृद्वग्निनाकेवलावन्हिना पुनटः तत्पिंडतः शेषं स्वरुठस्तत

555
1936

निर्मलंपारदं आरूढ्यगृहीत्वापिंडे अन्यस्मिन्पिंडेतथापूर्वप्रकारेणपाच्यमिति॥५८॥ अपरंचाह॥ अथवाप्योषधपिंडे दोलाय
तेसुखर्परोविधिना॥ पुनरपिपिंडे क्षेप्यंगर्भेणवयाद्भुतिभवति॥५९॥ टी०॥ अथवेतिप्रकारांतरे पुनरपिपिष्टीदोलानले औ
षधपिंडदोलयोः तस्मेउद्धतानीति क्रामणौषधमांपिंडेक्षेप्यमध्यरुद्धापक्वस्योपरि खर्परमृन्मयपात्रपिंडा परिकेनविधिनापूर्वोक्त
नतेलेनवा अम्ले नीतिकियत्कालंयावद्भूरसादरपिष्टीर्भवतितद्विज्ञांतरपिंडांतरे क्षेप्यतितात्पर्यार्थः॥५९॥ अपरंचाह॥ एवं
द्भुतंहिगर्भेरसादरजरतिनिःशेषत्वे आज्ञातिचपुनः गर्भद्भुत्यारहितेरसादरद्रवेण वर्जितंवीरवरं विडेर्जरति द्भुतबीजमारणस
मर्थाबीडउत्यर्थः॥५९॥ द्भुतग्रासपरीणामोविडयंत्रादियोगतः॥ जारणत्वच्यतेतस्याः प्रकाराः संति कोटिशः प्रकारानेत्रणा
दिशेषः जारणभेदास्तुयोसस्य चारणंगर्भद्रावणं जारणंतथाइतित्रिरूपा निर्दिष्टा जारणावरवातिके॥२॥ इतिरसहृदयेद्भु
तात्मकः पंचमावबोधः॥ ॥श्रीः॥ ॥१०॥ अथवेधविधानमाह॥ व्यवस्थिभेषजोपेतो द्व्यक्षितरसः
खलु॥ वेधइत्यच्यतेतज्ज्ञैः सचानेकविधः स्मृतः निमित्तमादायसतांपुरास्यश्रीभारतीभावरसेन हृष्टः सिंचतिजगतिवस्तुधा
॥संस्कारधिकारमाह॥ अनयारवलुसारणया क्रामणं चदिग्वसतियोजितोविधिवत्॥ असौतवेध
विधोनरसस्वगुणान्प्रकाशयतीति॥९॥ वेधविधानमाह्युगंरसदरदताप्यगंधकमनः शिलारान्नावर्त्तकंविमलंपुटमृतशुल्बे
तारंनिर्व्यूहंहेमरूपिरयं॥२॥ इतिहेमरूपिः स्वर्णकारणं॥ वेधविधानमाह॥ अष्टानवतिभागास्तारस्येनथैवशुल्बस्यकनक
स्यकोभागावेधश्चैकेनसूतस्य॥४॥ पूर्वोक्तविधिविशेषमाह॥ अर्द्धनिमिश्रयित्वा एवंसहस्रवेधीनियुज्यतेकेदिवधीन्च॥ जारणबीज
वशेनमुसूतस्यचंचलेज्ञात्वा॥५॥ विशेषणवधविधानमाह॥ दत्वादौप्रतिवापं लाक्षामल्यादिपित्तभावनया॥६॥ टीका॥ मत्स्यामा
हिषमाचूर राजसूकरसंभवा॥ निति॥ शुल्बप्रतीवापं तारवा अथाथ कस्तेहिमकरणे नियुज्यते॥५५ विशेषाह॥ तदनु क्रामणम
दिवेतत्कलापिपिंडितरसेन अतिद्रुतेचतस्मिन्वेध्यासौकुंतवेधेन॥७॥ मत्स्यादिपित्तभावन यालाक्षानंतर लाक्षाकल्कांतरसक
ध्यरिकदरस्कतेलंडगोपाद्यै मृदितसतिपीडितरसे तारे शुल्बेतारारिष्टे विद्रुतंजलरूपे असौकुंतवेधः कार्यः॥७॥ विशेषमाह॥

नेलाऽपटेनरुद्धगयेत् पल्लवेन भस्मना वापि ॥ विधिवद्वेध्यं द्रव्यं द्रव्यरसराजा-क्रमणार्थं हि ॥ ८ ॥ टी० वेधोभितं द्रव्यं मारणानैलाद्युपलेपनकेनचिमांशेन वा भस्मना वा छादयेत् ॥ ८ विशेषमाह ॥ शीतसारितस्य कथितं रसबंधादिप्रावणं कर्म पादादिजीर्णबीजं संयुज्यते पत्रलेपेन ॥ ९ ॥ टी० ॥ पादादिजीर्णबीजं पत्रलेपनयुज्यते पत्ररंजनं स्यात् ॥ ९ ॥ पत्रवेधनमाह ॥ आम्लाद्युद्वर्त्तितताम्रपिष्टं दिपत्रमतिशुद्धं आलिप्य रसेन मतः क्रामणलिप्तं पुटे पुटे श्रान्तं ॥ ९ ॥ टी० ॥ आम्लाद्युद्वर्त्तितसिणस्वर्णरसेनालिप्य क्रामणपिंडेन लेपकृते सति पुटे पुटे उत्पलाग्निविश्रान्तस्ताप्यं कुर्यात् पत्ररंजनविधिरयं ॥ ९५ ९७ ॥ अथ स्वर्णविधानमाह ॥ अर्द्धनिमश्रयित्वा हेम्ना ज्यष्टेन तद्दलं पुटितं । क्षितिरवगपटुरक्तमृदा वर्णपुटाद्यंतनोदयं ॥ ९९ ॥ टी० ॥ प्रवरहेम्नादलं रजतपत्रैः श्रयित्वा क्षितिरवगपटुरक्तमृदा स्थापितं पिष्टलिप्तदलं वनास्तलनपुटोदयः ॥ ९९ ॥ वर्णविधानमाह ॥ भूपतिवर्त्तकमक्षचूर्णं त्रिरिपुपुष्परसभावितं बहुशः ॥ सद्यः करोति रक्तं सितकनकमशीतिभागेन ॥ ९८ ॥ अन्यच्चाह ॥ रसदरदविमलताप्यसेधवशिलाम्राक्षिकत्रपाश्चैव ॥ प्रवालकं कुष्टटंकणगैरिकप्रतीवापितं सितं कनकं ॥ ९३ ॥ अन्यच्चाह ॥ नापीभवनपावर्तं बीजपूररसार्दितं करोति पुटपाकं हेमसिंदूरसन्निभं ॥ ९४ ॥ टी० ॥ नापीभवं माक्षिकं सत्वं राजावर्त्तं एताभ्यां हेम्नो वर्णपुटपाकेन सिंदूरसंनिभं ॥ ९४ ॥ तारवर्णविधानमाह ॥ वंगाभ्रसितमाक्षिकं शैलं वाहयेत् सितं । तत्तारं चदशांशेन तारात्कर्षं करोति हि ॥ ९५ ॥ टी० वंगाभ्रं श्वेतशिलाजतुएतद्दोषधनिचयं तारतो दशमभागेन हेमवर्णतारं उत्तमं प्रतीवापनं करोति ॥ ९५ ॥ ॥ तारविशेषमाह ॥ नागः करोति मृदुतां निर्व्यूढसारं रक्ततां च रविः ॥ तां पीततां च क्षीणां कांचनतालिकां विनाशं च ॥ ९६ ॥ टी० ॥ सीसमारं निर्व्यूढं कोमलत्वं पुनस्तां मृदुतां प्रतिताम्रं निर्व्यूढं रोहितत्वं ॥ पुनस्तां मृदुतां प्रीततीक्ष्णसारं निर्व्यूढं पीततां ॥ पुनस्तां मृदुतां प्रतिकांचनं निर्व्यूढं तालिकाविनाशनं तारं करोति इति संबंधः ॥ ९५ ॥ हेम्नः विशेषमाह ॥ कनकाकर्षसमं माक्षिकं रजतं तथा पुनर्ध्मातः ॥ पातेऽदशावनाकर्षं वदंति यावद्धि कोटिमपि ॥ ९७ ॥ टी० ॥ कनकं ताम्रं माक्षिकं समभागः करं जतं तथा पुनः ध्मातः कार्यः वारंवारं निक्षेपमतिदशवर्षात्कर्षं वियदंतिकियत्कालं हि निश्चितं यावत्कोटिसंख्यां विंदति ॥ ९७ ॥ विशेषमाह ॥ सश्वा यं हेमविलीनं कुंगुणीतलसंचितं

557
1936

बहुशः ॥ माक्षीकरविनिर्वार्यं विध्यति कनकं शतांशेन ॥ ९८ ॥ टी० शुल्बहतं रसगंधं शुल्बेन सहहतं यत्तु रसगंधं सूतगंधहतं रवपीतं दशांशेन ॥ विध्यति कनकं कुरुते तद्धूढं मर्दितं सुदृढं ॥ ९९ ॥ टी० ॥ शुल्बहतं रसगंधं शुल्बेन सहहतं यत्तु रसगंधं सूतगंधहतं रवपीतं पंचत्वमापन्नं पीतकासीसं च पुनरेतद्दोषधसमुच्चयं सुदृढं यथा स्यात्तथा मर्दितं कुर्यात् पुनस्तं निर्व्यूढं दशांशेन विध्यति सकनकं स्वर्णं करोतीति शेषः ॥ ९९ ॥ अन्यच्चाह ॥ रसकसमं सुध्मातं कनकं भुक्तं तदर्कचंद्रलेपनमाक्षिकसत्वहेम्ना करोति जीर्णः रसांशतांशेन ॥ २० ॥ टी० ततोनंतरं अर्कचंद्रलेपनसहस्रकं समं ध्मातं कुर्यात् । पुनरेवं कुर्यात् भुक्तं कनकं स्यात् पुनः माक्षिकसत्वहेम्ना सह जीर्णः रसशतांशेन विध्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥ अन्यच्चाह ॥ अष्टगुणं मृतशुल्बं कलधौतं भूकभूषयालिप्तं ॥ तत्षोडशांशजीर्णं विध्यति तारं शतांशेन ॥ २९ ॥ टी० ॥ अरिवर्गेण मृतं शुल्बं अष्टगुणं तत्कलधौतेन षोडशांशेन जीर्णं त्रिः शतांशेन पंचाशद्भागेन तारं विध्यति कनकं करोतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ अन्यच्चाह ॥ आदित्यकनकरिणोः समशीलया प्रतिवापितौ ततो भुक्तौ ॥ दोलायंत्रे गंधकजीर्णं सारं दशांशविधी स्यात् ॥ २२ ॥ टी० ॥ कनककरिणोः समानौ गात्रयित्वा समशीलया ॥ प्रतीवापितौ ततो नंतरं कनककरिणौ भुक्तौ दोलायंत्रे गंधकजीर्णं रसः सतारं दशांशविध्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ अन्यच्चाह ॥ रिपुनिहितलोहपटुः स्वर्णतारताम्रनागवंगलोहाभिधानं तत्चतुर्मासं धान्यस्थं कोष्ठे धृतो रसो जीर्णः कार्यः किंविशिष्टो धान्यरतः पुरः सुराभ्यां गुगुलुमदिराभ्यां सहितो मलितः शतांशेन कार्यं कार्यं विध्यति कनकं करोतीत्यर्थः ॥ विशेषमाह ॥ वक्ष्ये संप्रति सम्यक्त्वा द्वीजं समरसं जीर्णं ॥ पिष्टिस्तंभादिविधिप्रकाशमानं बुधाः शृणुत ॥ २४ ॥ टी० यद्बीजं तुल्यसूतेजारणमापन्नं सम्यक्तदहं गोविंदनामा वक्ष्ये पिष्टिस्तंभादिविधिपाटखोटजलौकारव्यं कथयामि ॥ २५ ॥ अथ नागमाह ॥ राजावर्त्तकविमलं पीताभ्रगंधताप्यरसकश्च ॥ कांक्षीकासीसशिलादरदं श्वसमन्वितो नागः ॥ २५ ॥ टी० राजावर्त्तकश्वेतमाक्षिकं पीताभ्रगंधकस्वर्णमाक्षीकं स्वर्णकांक्षी ॥ पीतकासीसमनःशिलाहिंगुलं एतैश्वसमन्वितं नागं कुर्यात् ॥ २५ ॥ तच्चाह ॥ अहिमाररसैः पुटितं मारयेन्नागं निरुत्थकं यावत् ॥ तदनुचतस्यहिमध्ये शुल्बं गंधं चलवकं कुरुते ॥ २६ ॥ टी० ॥ पूर्वविधसंयुक्तं नागं कुरवीरस्रवैः पुटितं कुर्यात् इत्यध्याहार्यं ॥ २६ ॥ तच्चाह ॥ तत्सर्वं शतवारान् भावयेत् पद्मार्कपत्रसलिलैश्च ॥ घोषाकृष्टे शुल्बे चूर्णं निर्वाहयेत् शतशः ॥ २७ ॥ टी० ॥ तत्पूर्वोक्तं यन्नागमितं कलकं पद्मार्कस्य पत्रसलिलानीतैः कृत्वा भोरमज्ञातशतवारान् भावयेद्धर्मपुटैः कुरुते तद्भक्तिं चूर्णं घोषाकृष्टे कार्यं स्यात् समुद्धृते शु

र० हृ०
२९

ल्वेनाम्रेशतशः शतवारं निर्वाहयेत् ॥ गलितोपरि निक्षिपेत इति ॥ २७ ॥ शुल्बेन तेन हि समं रसकं पीताभ्रसत्वविमलं च ॥ गैरिकमा
क्षिकसत्वं टंकणनागं च तीक्ष्णयुतं ॥ २८ ॥ टी० ॥ तेन शुल्बेन शतशो निर्वाहितताम्रेण समं तुल्यभागं रसकं पीताभ्रसत्वविमलं
च गैरिकं माक्षिकसत्वं गैरिकं प्रतीतं माक्षिकसत्वं ताप्यसारं एतच्च समे टंकणं सौभाग्यं नागं सीसकं तीक्ष्णसारं सर्वं समसंयुतं युज्यते इति
शेषः ॥ २८ ॥ एतद्ठंकं कृत्वा माक्षिकवापेन रंजयेत् शुल्बं ॥ वारांश्च विंशतिवारान् माक्षिकवापितं रंजयेत् ॥ शुल्बमपि गलितं जलस्य
वक्ष्यमाणौषधैः सिंचयेत्तदनु ॥ २९ ॥ सेचनौषधनान्याह ॥ निर्गुंडीकाचमाची गृहकन्यारसमेलनं कृत्वा सप्तवारान् विधिनाऽऽदितयु
ग्मं तदपि च हेम्नि शुल्बे च निर्वाहयेत् बीजवरार्थमिति शेषः ॥ ३० ॥ तच्चाह ॥ यावच्चतुर्विंशतिगुणो बीजवरं रंजयत्तच्च ॥ यत्का
माक्षिकमेव हितेन च विधिना तदपि च चतुर्विंशगुणं ॥ ३१ ॥ टी० ॥ यावदित्यविधौ तत् शुल्बं तावद्वेम्नि निर्वाहयेत् ॥ यावत् चतुर्वि
शतिगुणं समाप्नोति तद्बीजवरं स्यात् ॥ पुनः तद्बीजवरं संजवं रंजयेत् ॥ रंजकं भवेदित्यर्थः ॥ च पुनस्तेन विधिना शुल्बविधानेन हि चतु
र्विंशतिगुणं माक्षिकमेव हितं हेम्नि यत्कातदपि बीजवरं स्याद्रंजयेच्च ॥ ३१ ॥ तद्बीजं लघुमात्रं रसराजसंस्कृतं पूर्वं ॥ मूषामादावपि
तदपि बीजवरं स्याद्रंजयेत्तच्च ॥ ३२ ॥ तद्बीजं लघुमात्रं रसराजसंस्कृतं पूर्वं मूषामादावपि द्वादशगुणा गंधकं दाह्या ॥ ३३ ॥ टी० ॥ तद्बीजं
लघुमात्रं रसराजसंस्कृतं पूर्वं रसराजे षोडशसंस्कारैः विशुद्धे पूर्वं लघुमात्रं अल्पपरिमाणं मूषायां प्रतिदत्वा पुनः द्वादशगुणा च गंधकं
दाह्यं रसेऽद्रेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ तच्चाह ॥ अथवा वालुकयंत्रे सदृढे चतुर्दशांगुलमूषायां मध्ये सूतकं युक्तं लघुतरपुटयोगतो विहृता ॥ ३३ ॥
टी० ॥ अथवेत्यारंभे सदृढे कठिणे वालुकायंत्रे चतुर्दशांगुलमूषायां मध्ये सूतकं युक्तं लघुतरपुटयोगतः अतिशयेन ॥ अथापि
ष्टविधानमाह ॥ तेन सर्वबीजवरे पिष्टिः पादांशतः कार्या ॥ अंगुलीनवपरिमाणां तां मूषामध्ये च पिष्टिकां दत्वा ॥ ३४ ॥ टी० ॥ तेन गंध
कजारितेन सूतेन समासार्द्धपादान्वितबीजवरे कनकबीजसंमितपिष्टिः कार्या च पुनरंगुलीनवपरिमाणं मूषामध्ये अंगुलीनवपरिमा
णं यस्य तस्मिन्नेवंविधे मूषामध्ये पिष्टिं दत्वा पिंडतः कार्येति शेषः ॥ ३४ ॥ पिष्टीवेष्टनार्थं पिंडमाह ॥ निर्गुंडीकाचमाचीगोजिह्वाद्वि
धिकास्त्रा गृहकन्यामधुसैंधवं पिंडे रापिसमं तत्तरुत्वा ॥ ३५ ॥ टी० ॥ निर्गुंडीशेफालिकाकाचमाचीवामसीगोजिह्वा प्रतीता द्विधि

२९

कायारस्कारस्कवर्णा गृहकन्यकाकुमारीकामधुक्षौद्रसैंधवं लवणं एषां पिंडैः कृत्वा समं तत्तोभितः छाधा कार्या अष्टाद्येति शेषः ॥ ३५ ॥
जारणायां कलकमाह ॥ ताभ्यां पुटयोगेन यावद्दृढतां समायाति षड्गुणगंधकं तालकं कांक्षीकासीसलवणकक्षारं ॥ ३६ ॥ टी० ॥
ताभ्यां मूषापिंडाभ्यां पुटयोगकर्वन्हिपुटेन यावद्दृढतां कार्यिण्यं समायाति तावत् इदं वक्ष्यमाणं तदेतत् षड्गुणगंधकं तालकं
कांक्षीकासीसलवणक्षारं गंधकः प्रतीतः तालकं हरितालं कांक्षी वणिक्द्रव्यं कासीसं पीतकासीसं लवणं सैंधवं पंचलवणं
लवणपंचकं वा क्षारं स्वर्जिकादिदेहदित्यपाहार्यः सर्वत्र षड्गुणसंबंधः ॥ ३६ ॥ तच्चाह ॥ ताप्यं तत्सर्वं समं देयं बाह्यं तदौषधैः
पिंडैः षड्गुणसहितं पिष्टियंत्रे थकुठेपे दत्वा ॥ ३७ ॥ टी० ॥ ताप्यमिति स्वर्णमाक्षिकं तत्सर्वं समं तत्सर्वं समं तस्य पूर्वोक्तस्य तु
ल्यं देयं पुनर्बाह्यं पिष्टी परतः औषधिपिंडं देयं किंविशिष्टं ताप्यं षड्गुणसहितं षड्गुणं यत्पूर्वोक्तं यौषधं तेन सहितं षड्गुणमपि ताप्यं त्रा
ह्यं एवंविधा पिष्टी अथ सिकतारव्ययंत्रानंतरं कठपिकूर्मा कर यंत्रे दत्वा स्यदगामि श्लोकसंबंधात् ॥ ३७ ॥ तच्चाह स्वेद्यं पुटयोगेन
तु त्रिदिनं घटिकात्रयं त्रयं यावत् ॥ तत्पृथ्यतो यत्नात्पिष्टा मूषा रुचूर्णितं कृत्वा ॥ ३८ ॥ टी० ॥ स्वेद्यमिति ॥ कठपयंत्रमितः स्वेदो
भवेदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ विशेषमाह ॥ समबीजेन तु सार्यं नागं त्रिगुणं ततः समुत्सार्य प्रतिसारणा च कार्या जारितसूतेन बीजयुक्तेन ॥ ३९ ॥
॥ टी० ॥ पूर्वं पिष्टी स्मितः सूतोयः समबीजेन तुल्यभागकनकबीजेन प्रतिसारणा जारणा जारणां प्रति या सारणा द्विगुणबीजसारणा रूप
कार्येति शिष्टाचारः ॥ ३८ ॥ विशेषाच्चाह ॥ समबीजेन तु सार्यं नागं त्रिगुणं ततः समुत्सार्य प्रतिसारणा च कार्या जारितसूतेन बीजयुक्तेन ॥ ३९ ॥ टी०
लक्षण पश्चात् प्रतिसारणानंतरं अनुसारणं च कार्यं ॥ ३९ ॥ अनुसारणमाह ॥ अनुसारणा च पश्चात् त्रिगुणं बीजं भवेद्यत्र प्रागुक्तं तस्योपरि मृतनागं शतगुणं वाऽपि
इति तेन च घोषाकृष्टे शुल्बे वेद्याथ सप्तशतैः ॥ ४० ॥ टी० ॥ तेन सिद्धेन सूतेन घोषाकृष्टे कांस्योध्वंते शुल्बे तान्येव सप्तशतैः सर्वथः कार्य इति शेषः ॥ ४० ॥
अथ क्रामणमाह ॥ क्रामणमेतत् प्राग्पि माक्षिकदरदगंधकशिलाभिः राजावर्तकीविमलप्रवालकंकुष्टतुथविषैः ॥ ४१ ॥ कांतगैरिकटंकणभूमि
लुतारीश्वरशंखगोपरसैः ॥ महिषीकर्णमलभृतलोहं वायसेरयं विष्टच्च ॥ ४२ ॥ पारावतविष्ठास्त्रीपयोसर्वं मेकृतः कृत्वा ॥ क्रामणकल्कं चेत्ततः शुनवारा नर
क्रपीतगणैः ॥ ४३ ॥ टी० ॥ एतत् क्रामणमिति नागारब्धं प्राग्पि प्रथमं पिष्टं दत्वेति शेषः ॥ पुनर्वक्ष्यमाणं क्रामणगुणं कुर्यादित्याहरः ॥ सकथं तथाह ॥ माक्षिक
त्यादि माक्षिकं वाप्यं दरदं हिंगुलं गंधकः प्रतीतः शिलामनोह्वानाभिः ॥ पुनः राजावर्तकः इत्यादि राजावर्तकं राजावरदं प्रतीतं भाषायां विमलं मतं माक्षिकं प्रवालं

विडुमंकुष्टविरंगतुत्थकांत्रारिवरिवरीवंविषंसकुक्कादिकंएतेश्वकांतउत्यादि२कांतचुंबकंगैरिकंप्रतीतंटंकणंसोभाग्यंभूमिलताभू
नागःरुद्रिरशंकगोपःरसोविषंपुनरुक्तादिषमत्रद्विगुणंतेश्वपुनर्महिषीणांकर्णमलेहयारिपपत्नीनांश्रवणयोर्मलामितेः मतलोहम
तश्वासोलोहश्वेतिवायस्यसकाकस्यविष्टाशकृत्पारावतस्यविष्टकपोतशकृत् स्त्रीपयोनशिक्षीरंएतत्सर्वंमाक्षिकादिस्त्रीक्षीरांतमिकतः
कृत्वामिश्रितंविधायच॥ एतत्क्रामणकल्कंपीतगणैःकिंशुकाद्यैःहरिद्राद्यैः शतवारान्भावयेत्इत्यागमिसंबंधात्कुलकं ॥४३॥जा
रणकल्कविधानमाह॥भाव्यंकंगुणितेलेकांचीपितभावनाःसप्त॥कल्केनपचेत्सारितपिष्टंचहंडिकायां॥४४॥ टी०॥पूर्वोक्तंसारण
कल्कंकंगुणितेलेज्योतिष्मतीतेलेभावनासप्तदातव्याःपुनःसारितपिष्टीसारितायारसेंद्रयारसेंद्रबीजपिष्टीसप्तमनेनहंडिकायांपचेत्॥
वन्हिनापाकःकर्तव्यः॥४४॥सारणकल्कपाचनमाह॥यावद्रसाद्रवतिहिगच्छतिनागंसमुन्नार्य॥तावत्क्षेपक्षेपेणसर्वस्मिन्सारणाटोच॥४५
टी०॥पूर्वकल्कसंयुतांपिष्टीक्रियत्कालंपचेत् यावद्रसकाभवतिनागंचगच्छतिनागनाशःस्यात् नागंगच्छतिसति समुन्नार्यपुनःतावत्सर्वस्मि
न्सारणादोचक्षेपकमणचक्षेपक्षेपेण॥४५॥एवंहिकोटिवेधीरसराजःकामतोभूत्वा॥पुरंवादेउद्धरयप्रदोभूत्वाविपुलान्विशालान्ददे
॥४६॥टी०॥कथंश्रावपर्यंतंखेचरंयथास्यात्तथा आकाशगमनपर्यंतंभोगान्ददातीत्यभिप्रायः॥४६॥पिष्टीविध्यंतरमाह॥आभ्रक
माक्षिककनकंनागयुतंमिलितंविधिना॥सूतःपिष्टीकार्यादिव्योषधियोगतःपुटिता॥४७॥ टी०॥अभ्रकमितिप्रतीतंमाक्षिकंकनकता
प्यंकनकंहेमनागयुतंयोगतःपुटिताकार्यानागेनसीसकेनसहितंविधिनाकर्तव्यापदेशेनएतत्सर्वंसूतेमिलितंसतिपिष्टीकार्यापुनः
दिव्योषधियोगेत॥४७॥तारहेमाकृष्टिमाह॥षड्गुणगंधकदाहःशिलयानागंसमुन्नार्य॥तारहेमाकृष्टिमिलितास्यात्षोडशांशेन॥४८॥टी०
पूर्वोक्तायांपिष्ट्यांषड्गुणगंधकदाहःकार्यःपुनःपुनःषड्गुणशिलयाकृत्वानागंसमुन्नार्यसीसकंअपहायसानिष्पन्नापिष्टीषोडशांश
नतारारौप्यमिलितासतिहेमाकृष्टिःस्यात्॥कनकोद्धारणंभवेत्॥ताम्रनागादिधातुषुहेममिलितंनभवेततःआकृष्टशब्देयुक्तः॥४८॥ना
गमारणविधानमाह॥माक्षिकनिहितंशुल्बंशिलयासहितंचनागनागतुल्यांशंपुटितंजंबीररसैःसहितंसैंधवसहितंपचेत्स्वाल्यां॥४९॥टी०
माक्षिकेत्यादिमाक्षिकेणनिहितंमारितंयत्शुल्बंशिलयानागंचशिलयामनःशिलयानागंचनिहितंमारितंमारितनागंउभयंतुल्यांशं

561
1936

समभागंकार्यंपुनर्जंबीररसैःजंबीरद्रावैःसैंधवसहितंउभयंपुटितंभावितंसत्पचेत्वन्हिनापक्वंकुर्यात्कस्यांस्वाल्यांमृद्भाजनेइत्यर्थः
॥४९॥नागतारहेमाकृष्टिमाह॥तच्चूर्णंतीक्ष्णंदरदेननिहितसमभागं॥एकीकृत्वापुटयेत्पचेन्मातरसेनैव॥५०॥टी०॥बलिना
गंधकेननिहितंसत्समभागंतुल्यांशंकुर्यादितिशेषः उभयमेकीकृत्यसंमिश्र्यमातारसेनैवनारीक्षीरेणपुटेत्पचेदितिश्लोकार्थः॥५०
हेमाकृष्टिविधानमाह॥तारव्यूढंत्रिगुणंमार्जाराक्षीनिभंभवेत्तच्च॥लिप्तंरसेनपुटितंहेमाईनमात्रयातुल्यं॥५१॥टी०॥पूर्वपक्व
कल्कंचूर्णंशुल्बजंतीक्ष्णजंतारंत्रिगुणंव्यूढंवाहितंसत्मार्जारक्षीनिभंअतुनेत्राभंतारंभवेभवेत्हेमाईनमात्रायातागईभागेनपरिमा
णेनहेम्नातुल्यंअनूनाधिकंरसेनपयसा॥५१॥पुनर्नागविधानमाह॥ लिप्तंतदनुपुटितंनागंहिरसेनपादयुक्तेनरवर्परकल्कंरुद्ध
त्वाकार्यंविधिनादृढनोप्यं॥५२॥टी०॥त्रिगुणंयथास्यात्तथाशिलयापादयुक्तेनरसेनचतुर्थांशसहितसतेनसहनागंसीसकंखर्परकल्कं
मृद्भाजनखंडिस्थितंकृत्वाविधिनासंज्ञोपदेशेनदृढताप्यंसत्वन्हियुतंसत्निहितंकुर्यादिति वाक्यार्थः॥५२॥तच्चाहनिर्गुंडी॥श्ल
क्ष्णं॥ता०॥द्यावत्॥निर्गुंडीरसभावितपुटितपुटितशिलयावर्त्तितंदृढंश्लक्ष्णं॥तावन्मृदितपुटितनिरुत्थभावंव्रजेद्यावत्तच्चाहपक्वं
नागचूर्णंश्रेष्ठविधानंयथास्यात्तथाशिलयावर्त्तितंतत्निर्गुंडीरसभावितंपुटितंपूर्वभावितंघर्मपुटितंपश्चात्पुटितंवन्हिपुटितंकुर्यात्पुनः
यावन्निरुत्थभावंअशरीरत्वंव्रजेत्तावन्मृदितंपुटितंमर्दितपाचितंकुर्यादित्यर्थः॥५४॥तच्चाह॥तारतन्निर्व्यूढंयावसीतंभवेदुचिरं।हेम
समेनचमीलितंमात्रातुल्यंभवेत्कनकं॥५५॥टी०॥निरुत्थनागचूर्णंयावसीतवर्णंतारंभवेत्॥तावत्तारेनिर्व्यूढंकुर्यात्पुनःहेमसमेन
कनकतुल्यांशेनमात्रातुल्यंमिलितंसत्रुचिरंमनोहरंमंकनकंसर्वेभवेदित्यर्थः॥५५॥ताप्यविधानमाह॥ताप्यंचांगुलिसंज्ञंचूर्ण
कृत्वातदनंतरंदत्वा॥शुल्बस्यगुप्तमूषाकार्यापुटिताथचध्माताः॥५६॥टी०॥अंगुलिसमंताप्यंमाक्षिकंचूर्णंकृत्वातत्तानंतरंतच्चूर्ण
तारेदत्वारलयोरक्यातलेइत्यर्थः॥शुल्बस्यताम्रस्यगुप्तमूषाअधमूषाकार्यतत्रनल॥इत्यभिप्रायः सामूषापुटिताध्माताकार्याविधा
नमुक्तं॥५६॥तच्चाह॥हेम्नामिलितंविधिनामात्रातुल्यंभवत्येव॥पादादिजीर्णसूतेलिप्तेपत्राणिहेमकृष्टीणां॥५७॥पक्वंयन्मा
क्षिकंचूर्णंतद्धेम्नाकृत्वापादादिजीर्णसूतपादादिनापादार्धसमानादिनाजीर्णयोसौसूतःतस्मिन्हेमकृष्टीनांपत्राणिकुरुपकनकानांपत्राणि

लिप्ता क्रामणयोगेन लेपयेत् इत्यागामिश्लोकार्थेन ॥५७॥ तच्चाह ॥ क्रामणयोगेन ततो विलिप्य विधिनानिधाय तुल्याध:
पश्चाधिष्मासहितं ध्मातं मूषादरे समाहृत्य ॥५८॥ टी० ॥ ततो रसलेपानंतरं क्रामणयोगेन कुनटीमाक्षिकविषमित्यादिना विलिप्य
तुल्याध: तुल्यं यथा तथा ॥ अधोभागे निधाय मूषादरे ध्मातं कुर्यात् ॥ पुन: पश्चाद्दम्ना कनकेन सहितं आवृत्य ध्मातं कुर्यात् ॥५८॥
॥ तच्चाह ॥ यन्त्रं दृढ्यापक्वं पंचमृदावाप्य पुटपक्वं वक्ष्यामि चलपविधिं क्रामीति सूतो यथा हि पत्रे पुरंजयति तेन विधिना समासत: सू
तराजस्तु ॥५९॥ टी० ॥ वाथ यंत्रं पंचमृदा वल्मीकमृत्तैरिकं । खटिकं सैंधवं चश्रिकासमामिति पंचमृदा कृत्वा हृढ्या स्थाल्यां पक्वं कार्यं
अथ पुटादिना भाव्यमित्यर्थ: ॥ लेपनविधिं वक्ष्यामि यथा पत्रे पुलेप: कार्य: पुनर्यथा पत्रे पुक्रमति स्वगुणान् प्रकाशयति पुनर्येन
विधिना रंजनगंददातीति समासत: संक्षेपविधानत: सूतराजस्य एवं विधो भवेत् तमुपायं वक्ष्यामि इति षड्मानां समर्थ: ॥५९॥
अथ लेपनक्रामणरंजनविधानमाह ॥ कृत्वालक्तकवस्त्रलिप्तमनुस्नेहमुपरि चूर्णेन ॥ अवचूर्णितं नु कृत्वा गंधकशिलयापात्रे कृ
त्वा यसे चसमे ॥६०॥ टी० ॥ कृत्वालक्तकवस्त्रमित्यादि प्रथमं अलक्तकं आलक्तकेन रंजितं यद्वस्त्रं तदालक्तकं कृत्वा अनुपश्चात् स्नेहं कंगुण्या
दीनां तैलं लिप्तं कार्यं तत्तैललिप्तवस्त्रोपरि चूर्णेन वक्ष्यमाणोपधानां अवचूर्णनं कुर्यात् ॥ तैललिप्तवस्त्रं गंधकशिलया अवचू
र्णं अवचूर्णितं कृत्वा तदुपरि दातव्यं ॥ दर्शयति ॥६०॥ पुनस्तदुपरि गंधकशिलाचूर्णोपरि मृतदत्वा पुनर्गंधकशिलाचूर्णं सूतवरे
सूतराजोपरि दत्वा पश्चात् लाक्षारणानंतरं वह्निं कार्यो भावर्भिरायसे पात्रे लोहमये समे समभूमौ धते पात्रे तत्रोपरि कार्यो च ॥६१॥
विध्यंतरं दर्शयति ॥ दीपं प्रतिबोध्य ततस्तैलं दग्ध्वा ततस्तां कुपात्रं कामस्यां स्वांगशीतं तत: कार्यं ॥६२॥ टी० ॥ ततो वह्नि: पात्रोपरि
करणानंतरं दीपं प्रतिबोध्य प्रज्वाल्य सूतस्य ततो वारं स्तोकमल्पं तैलं दद्यात् ॥ यावद्यामप्रहरस्यार्द्धं स्यात् तावत्सा कुर्यादिति शेष:
॥ ततोनंतरं तत्सतितं तैलं स्वांगशीतं कार्यं ॥ अंगे तलद्रवरूपे शरीरे यथा स्वस्वयमेव शीतं यथा स्यात् तथा कार्यं ॥६३॥ तच्चाह ॥ गृह्णी
यादथ सूतं कृष्णिलिप्त्वा ततस्तेन ॥ क्रामणयोगे लिप्ता पुटितं साहिष्णि निर्धाता: ॥६४॥ टी० ॥ शीतकरणानंतरं सूतं कृष्णीं च
गृह्णीयात् । कमविदेतिशेष: ॥ ततोनंतरं सासूतं कृष्णीं तेन पत्रेण लिप्त्वा सीतक्रामणयोगे लिप्त्वा च हेम्नि सुवर्णे निर्धाता कार्येति ॥६४ २३

58
1936

विध्यंतरमाह ॥ अथ वादरदइत्यादि दरदशिलालगंधा: प्रतीता: माक्षीकपक्वमृतनागै: कुंकुष्टप्रवालसहितै: पिष्टै: कंगुणीतैलै:
॥६५॥ टी० ॥ अथ वादरदइत्यादि दरदशिलालै: गंधकमाक्षीकं यत्सह्यं भिंदूरीकृतं मृतनागैश्च तैर्पुन: कुंकुष्टप्रवाल सहितै: कुं
कुष्टं विरंगं प्रवालं विद्रुमं ताभ्यां सहितै: पुनरेतै: कंगुणीतैलं ज्योतिष्मतीस्नेहपिष्टैश्चूर्णीकृतै: मध्यसूतकयुक्त: कार्य: इत्य
ग्निमश्लोकसंबंध: ॥६५॥ तच्चाह ॥ मध्यसूतकयुक्तामृदित: खल्वेतथायसविधिना ॥ संस्वेद्य वंशनलिकादोलायंत्रेण स्वे
दयेत् त्रिदिनं ॥६६॥ पूर्वोक्तौषधै: कृत्वा मध्ये औषधोत: सूत: युक्त: कार्य: पुन: मर्दयित्वा वंशनालिकायां दोलायंत्रेण स्वे
दयेत् त्रिदिनं दोलायंत्रेण स्वेदितं कुर्यादित्यर्थ: ॥६६॥ तच्चाह ॥ लिप्त्वा कृष्णै: पत्रं पूर्वोक्तविधिना तस्मै नागं दत्वा प्रकटं स्तोकं स्तोकं
क्रमेणैव ॥६७॥ एतानि स्वेदितौषधसंयुक्तानि नि: कृष्णै: कृष्णवर्णं पूर्वोक्तविधानेन सूतकृष्णीं विधानेन पत्रं लिप्त्वा पुना: प्रकटं यथा
स्यात् तथा स्तोकं अल्पमल्पं क्रमेण भागं दत्वा ॥ कनकं जायते इत्यग्निमश्लोकसंबंध: ॥६७॥ भवति हि कनकं दिव्यं अक्षीणं देवयोग्यं
च एकं जारितसूतेन सकला: खलु हृद्धिका: सर्वा: ॥६८॥ एवं कृतसति अक्षीणं अक्षयं दिव्यं प्रवरं देवयोग्यं देवा: इंद्रादय: तद्योग्यं
भ कनकं भवति युक्तायमर्थ: ॥६८॥ ॥ विशेषमाह ॥ निर्बीजसमजीर्णं पादं कनकं वषोऽशांशेन अर्धेन पादयोगतनूपादेन कनक
तुल्यगं कनकं च ॥६९॥ टी० ॥ निर्बीजमिति निर्बीजं यथा स्यात् तथा समजीर्णं पादं तु यांशेन फलं ददाति बीजं यथा अर्द्धेन षोडशां
शेन फलं ददाति च पुन: तदर्द्धेन जीर्णेन सादयोगं तत्सादेन एकेन तत्सादयोगं फलं ददाति इति सर्वत्र वाच्यं तुल्यं कनकं च जीर्णं पूर्णं फलं
ददाति इति ॥७०॥ हेमाकृष्टिनंतरं ताराकृष्टिमाह ॥ अहं कृष्टि: कृष्टयामि मृतवंगं मारितवंगेन ताम्रं कनकहरितालेनेति अथ ताम्रं
तुल्यांशं लवितं विस्तीर्णं यथा तथा निर्धातं विधिना स्फुटं निर्मलं निस्तरं गंतु ॥७१॥ टी० ॥ पश्चाद्वंगताम्रयोगानंतरं प्रकटानामूषास
यावन्निर्मलं मलवर्जितं स्यात् तावन्नागं देयं पुन: यावन्निर्मलं उज्ज्वलं निस्तरं गंतुं नागोऽपि वर्जितं स्यात् तावद्विधिना ध्मानं कुर्यादित्य
र्थ: ॥ विशेषमाह ॥ ताम्रशिलासर्जिकयासैंधवलवणेन नयनीहतसहितै: ॥ एकैकं सहितं वा वधं दत्वा पुन: शुल्बे ॥७२॥ टी० ॥ ता
म्रं इत्यादि ताम्रं हरितालं शिलामनोह्वा सर्जिता प्रतीता तया सैंधवं चलवणं चतुर्तेन नयनीहतसहितै: एतै: कृत्वा एकैकं पृथक् एकेन वा स
हितमेकत्वेन पुन: शुल्बे ताम्रे वधं दद्यादिति ॥७२॥ तारवेधनिषेकान्याह ॥ एकगणं माहिषघृतं स्नुहिक्षीरं सर्पिषो: क्रमश: ॥ सगुडं

दुग्धविमिश्रैः क्रमशोवधनिषेकश्च ॥७३॥ टी० ॥ छगणमित्यादिशगणंवनोत्पलंमाहिषंतक्रंमाहिष्याइदंमाहिष्यंरसुहिक्षी
रेणमेहुंडुग्धेन सहपुनः सर्पिषा घृतेन सहगुडदुग्धमिश्रितं कृत्वा क्रमशः क्रमशश्च वेधवधकर्मणि निषेकः कार्यः ॥७३॥
तारारूष्टिमाह ॥ कांची ब्राह्मी कुटिलतालकसमभागयामितं धातं ॥ शुल्बंविशुद्धमनेन तुसारा रूष्टिर्भवेद्दिव्या ॥७४॥ टी० ॥ कां
चीत्यादिकांचीस्वर्णमाक्षिकाब्रह्मीमनोहाकुटिलंवंगं तालकं प्रतीतं एतत्समयोजितं समांशमिलितं सत् धातं कुर्यात् ॥ पु
स्त्रेण काच्यादिगणनविधं शुल्बंदिव्यामनोरमा तारारूष्टिर्भवेत् ॥७४॥ तारारूष्टिर्विधानमाह ॥ एवंतारारूष्टिलिप्तांबिक्र
रसेन सरितेन ॥ तारंकुरोतिविमलंलेपंवापादजीर्णादि ॥७५॥ टी० ॥ एवंक्रूविधानेन सारितेन सारणाकर्मकृतेन लिप्तांबिक्रा
सितारारूष्टिर्भवेत् ॥ पुनरियंतारारूष्टिः तारंविमलं मलवर्जितंकुरोति पादजीर्णादिपादेन जीर्णं यस्मिन् आदिशब्दात् अर्द्धसम
ग्रहणं कार्यं ततलेपमिति ॥७६॥ विशेषमाह ॥

॥७६॥ टी० ॥ रीतिपूर्वोक्तविधानेनमिलितंविधंक्रमितंमालूकातुल्यं समांशं सत् तारदलंरूप्यपत्रंभवति ॥ तद्रूप्य
दलंछेदनताडननिकर्षैः छेदनखंडनं ताडनं घनघातः निकर्षः शिलापरिपरीक्षणं तैरिति तापैश्चनिर्दोषंभवति ॥७६॥ एवंवेधविधा
नशास्त्रविधिज्ञेन कर्मकुशलेन ॥ ज्ञात्वागुरूपदेशं कर्तव्यंकर्मनिपुणेन ॥७७॥ एवंविधं अमुनाप्रकारेणशास्त्रविधिज्ञेनशास्त्रस्यवि
धिं जानातीति सः तेनकर्मनिपुणेन संस्कारप्रवीणेनकुशलेन कर्मकर्त्रा गुरूपदेशं गुरुरुक्तलक्षणोयथादीतस्य उपदेशं ज्ञात्वा वेधविधा
नं कुर्यादित्यर्थः ॥७७॥ इतीश्रीरसहृदयवधावबोधोऽष्टादशः ॥ ॥श्रीः॥ भक्षणविधानमाह ॥ इतिरसराजस्यविधौवेध
विधानंप्रसंगतः प्रोक्तं अधुनाप्रक्रांतानपिवक्ष्यामिरसायनेयोगान् ॥९९॥ कायशोधनमाह ॥ आदौप्रातः प्रातः सैंधवयुक्तंघृतंपि
बेत् त्रिदिनं तदनुक्वाथैस्त्रिदिनं युंजीयात्कृतक्षानस्नं ॥२॥ विध्यंतरमाह ॥ विधिनास्वेद्यशरीरं कर्तव्यंवार्त्तिकेंद्रेण ॥ क्वथितंकटु
रोहिण्याः संशोधनमनुप्रयुंजीत ॥३॥ विध्यंतरमाह ॥ तदनु च शुद्धाद्ध्वं श्लेष्मांतेरुचितं सकलं ॥ यावत्पथ्यंत्रिदिनं घृतसहितं
तत्प्रयुंजीत ॥४॥ विध्यंतरमाह ॥ पुनरपिचपानयोगं वक्ष्यामिचसकलभुवनहितकृतये ॥ पीत्वाप्रथमेयामे चोष्णोदकसमभिदचूर्णं ॥५५ २४

शोधनायचूर्णमाह ॥ पुनरपिचपानयोगं पथ्यासैंधवधात्रीमरिचवचागुडविडंगरजनीनां ॥ शूंठीपिपल्योरपिचूर्णं त्रिदि
नंप्रयुंजीत ॥६॥ अमुनाशुद्धशरीरः परिहृतसंसर्गदोषबली ॥ पीत्वापयसासहितं यावत्कमसुनाभवेत्शुद्धः ॥७॥ संशो
धनस्यांकणे दोषमाह ॥ अकृतक्षेत्रीकरणेरसायनंयोनरः प्रयुंजीत ॥ तस्यक्रामतिनरसः सर्वांगदोषकृद्भवति ॥८॥ रसा
यनाधिकारत्वमाह ॥ इतिशुद्धोजातबलः शाल्योदनयावकाद्यमुद्गरसैः ॥ क्षेत्रीकृतनिर्देहः कुर्वीतरसायनविधिवत् ॥९५
विध्यंतरमाह ॥ स्फुरतरुतैलघृतंमधुधात्रीरसपथ्यासैंधवैर्मथ्यः ॥ पीत्वाविशुद्धकोष्ठोभवति हिपुमानतीवशुद्धः ॥९७॥ तए
दोषधभक्षणात् ॥ मासक्रमणफलमाह ॥ मासेनकांतिर्मेधाद्याभ्यां प्रशमतिदोषनिकरश्च ॥ मासत्रितयेन पुनः स्यादमरवपुर्म
हातेजाः ॥९९॥ योगांतरमाह ॥ स्फुरदारुतैलमाज्यंत्रिफलारससंयुतंचसमभागं ॥ पीतंतत्सप्ताहान्नथविकारंग्रामनयति ॥
॥९२॥ स्फुरतरुतैलसघृतंपीत्वाशाल्योदनंचसक्षीरं ॥ जीर्णाहारभुक्ताहरति सकुष्ठांश्चपीनसादींश्च ॥९३॥ योगांतरमाह ॥ घृत
सहितः पीतकृतः तैलयुतोवातसंभवान् रोगान् गुडसहितोमधुनावाकफजान् हंसमरदारुरसः ॥९४॥ रसायनेभाव्याभोज्यप
थ्यानाह ॥ वर्जितकांजिकशाकं पयसाशाल्योदनंचभुंजीत ॥ द्विचतुः द्विः षट् पलमानंमात्राधमंमध्यमाज्येष्ठाः ॥९५॥ अथरसयोग र
माह ॥ तदनुचपातनशुद्धसूतकमारोटमेवाश्नीयात् ॥ स्वेदनमूर्छोत्थापनपातनरोधाश्चनियमाश्च ॥९६॥ प्रसंगतः पतनमा
ह ॥ अभ्रकसहितः पात्योविधिनायावरिठरोभवति ॥ अथवामाक्षिकसहितः पात्यः सूतोविधानेन ॥९७॥ रसायनसूतस्य आरोटादि
प्रयोगमाह ॥ इत्यारोटः सूतोक्षेत्रीकरणे नियुज्यते प्रथमं ॥ अथवाभस्मचकृत्वा वरोवाकल्कयोगेन ॥९८॥ रसयोगमाह ॥ माक्षिक
शिलाजतुलोहचूर्णपश्चात् विडंगघृतमधुभिः ॥ संयुक्तंरसमादौक्षेत्रीकरणायप्रयुंजीत ॥९९॥ इतिकृत्क्षेत्रीकृतसूतघनकांतमधु
घृतादिसंयुक्तं शुक्लामरतांयछेत्क्षेत्रीकरणंप्रधानमिदं ॥२०॥ इत्योराः क्रिया ॥ २०५ अथपत्राभ्रक्रिया ॥ अथकृष्णवापीतं वास
योज्यघनेशिखिप्रभंबहुशः ॥ स्फुरभिक्षीरनिषिक्तं गतगिरिदोषं रसायनेयोज्यं ॥२१॥ अभ्रकयोगमाह ॥ निश्चंद्रिकमपिशुद्धं विडंगभि
फलाज्यमधुसमायुक्तं प्रतिदिवसंपलमेकं भुक्त्वाक्षीराशनोविधिना ॥२२॥ तद्भाह ॥ त्रिकटुकविडंगत्रिफला माक्षिकशिलाजतुयुतं
वाम ॥ क्षीरोदनमश्नीयाज्जीवतिजंतुः शतंवर्षं ॥२३॥ अभ्रकस्योत्तराकारंदर्शयन्नाह ॥ इत्येवमादयोन्येकांजिकयुक्ताश्चकीर्तिता

बहुशः पत्राभ्रकप्रयोगाः वर्ज्यानियुक्तिकालेहि ॥२४॥ अविधिनापत्राभ्रकयोगविकारायसन आह ॥ येपत्राभ्रकयोगारसा
यमार्थकीर्तितविधिना ॥ अज्ञातद्रव्यगुणैस्तैरुपदिष्टो जरामृत्युः ॥ २५॥ जरामृत्युरुपदेशहेतुमाह ॥ अप्राप्तलोकभावं घनोभ्यजल
राग्निमुपशमंनयाति ॥ अग्निर्विनापिनश्यति परिभूतोविविधरोगगणैः ॥ २६॥ अभ्रे अभ्रसत्वं तदाह ॥ अभ्रसत्वं घनपटले
स्थितमपितथाचकुरुतेनिजंकार्यं यथावन्हिः काष्ठस्थितः सन्पयसिघृतस्वकार्यंनकुरुते ॥ २७॥ भक्ष्याभक्ष्यमन्नमाह ॥ अभ्रस्य
रसायनिनां भक्ष्यमिदंकीर्तितंपरंशस्तं त्रिविधंगगनभमभक्ष्यं काचकिट्टंचेपचरजः ॥ २८॥ अधुनाघनसत्वलोहसाधनमाह ॥ आ
दौघनलोहरजः त्रिफलारसभावनेश्वनिर्पृष्टं ॥ कुर्वंतघनसदृशं स्थगितंवस्त्रेणसूर्यकरैः ॥ २९॥ उत्थश्लक्ष्णंकृत्वा विधायकांत
लोहचूर्णसमं लोहघनंचतदेवं भृंगेणचभावयेद्बहुशः ॥ ३०॥ तच्चाह ॥ त्रिफलाघृतमधुभिश्रितमभ्रतमिदं मासमस्तितं धान्येशस्त्र
कटोरिकसंपुटमध्यगतं पूजितामंत्रैः ॥ ३१॥ तच्चाह ॥ त्रिफलाघृतमधुभिश्रितं मासेनतुततोथत्यज्ञात्वा बलंतत्प्रयुंजीत ॥ कांतिर
नाथगगनं गगनंविनातथाचकांतंचा ॥ ३२॥ फलमाह ॥ स्थौल्यपटच्छंकांचं तिमिरार्बुदकर्णनादशूलानि ॥ हंत्यक्षोसिभगंदरमे
हप्लीहापिपालित्यं ॥ ३३॥ पथ्यमाह ॥ एतत्कुर्वीतमतिमान् गोरसमस्तु प्रधानमश्नीयात् ॥ जांगलमुद्गाज्यपथ्यः शाल्यादनंब्रह्मच
र्येण ॥ ३४॥ अथजीर्णरसस्याधिक्यंदर्शयन्नाह ॥ घनसत्वंपादजीर्णः कांतजीर्णोथतीक्ष्णसमजीर्णः ॥ क्षेत्रीकरणोपरमः प्रयुज्यतेपि
पुनरस्योत्थः ॥ ३५॥ घनसत्वं कांतसूतं मृतहेमशतावरीरसोपेतं ॥ घृतमधुलिहंवर्षातानहंतिमृत्युंजरांचैव ॥ ३६॥ विशेषमाह ॥ एषा
मध्येकं योगंक्षेत्रीकरणार्थमादितः कृत्वा संवत्सरयेनवानिश्रेयसीसिद्धयेयोज्यं ॥ ३७॥ बहुनिदर्शनेशेषमाह ॥ अभ्रकसस्यकमाक्षिकसर
कदरदविमलवज्रगिरिजतुभिः ॥ वैक्रांततीक्ष्णहाटकतारारत्नैश्च ॥ ३८॥ संयुक्तैर्व्यसेर्वांद्विचतुर्भिः यथालाभं जीर्णाहंतिरसेंद्रो
रसायनेशस्यतेसिद्धिः ॥ ३९॥ कुत्सितविधानं दर्शयन्नाह ॥ विषनागवंगबधामुक्ताहिरसः करोति कुष्ठादीन् ॥ उपरसबहुतुरसे स्फुटति
भुक्तेतथागनि ॥ ४०॥ जीर्णरसस्यमात्रामाह ॥ घनसत्वकांतकांचीभास्करतीक्ष्णेश्च ॥ चीर्णंजीर्णस्यसूतस्यगुंजमात्रामाषकमेकं परामात्रा ॥ ४१॥
अथवेधविशेषपरिमाणज्ञानंशतवेधिनो द्विगुंजातथासहस्रवेधतोगुंजा ॥ अर्द्धांचलक्षवेधिनि सिद्धार्थकोटिवेधिनः सूतात् ॥ ४२

हेमनियोजितसूतं कांतमणिविद्रुमौषधिकाश्च जपहोमदेवतार्चननिरतः पुमान् इतिसंधारयेत् ॥ अथपथ्यानाह ॥ शालेस्तुषि
ष्टिकोद्भवभोजनभाजं चमुद्गमांससः ॥ यवगोधूमानि चगोक्षीरं मस्तुचविशेषात् ॥ ४४॥ पानेजलमक्षारं मधुराणियानि
यानिकानिशस्तानि पेयं चचतुर्जातकर्पूरामोदमुदितमुखं ॥ ४५॥ अथपथ्यानाह ॥ मद्यारनालात्पानं तैलं दधिवारसेनषं
कटुतैलेनाभ्यंगं वपुषिनकुर्याद्रसायनेमतिमान् ॥ ४६॥ दग्धामपक्वमधुरमुष्णं क्षीरंननष्टमांसतु ॥ पर्युषितफलमूलं भक्ष्यंन
वात्रनिर्दिष्टं ॥ ४७॥ अथलंघनंनकार्यं यामाधोभोजनंनेव ॥ उत्थपनीयानिषिधंरसराजेधीमताकार्यं ॥ ४८॥ तच्चाह ॥ वर्जित
चिंताक्रोधः कुर्याच्चस्मरवाबुनास्नानं ॥ नाच्चाटयेद्ग्रहज्वरराक्षसभूतानि मातृदेवीश्च ॥ ४९॥ चिंताक्रोधनिरोधेहेतुमाह ॥ परमब्र
ह्मणिलीनः प्रशांतचित्तः समत्वमाप [illegible] न्नाश्वासयन्नविरतं विजित्यरसानंदपरितप्तः ॥ ५०॥ विधीतियतत्वंदर्शयन्नाह ॥
यस्यत्वाशास्त्रविधिप्रवर्त्ततेस्वेष्टयारसमूढः तस्यविरुद्धाचारादजीर्णमुत्पद्यतेनितरां ॥ ५१॥ रसाजीर्णलक्षणमाह ॥ संभव
तियदाजीर्णे निद्रालस्यंज्वरस्तमोदाहं नाभितलशूलमल्पजउत्तारुचिरंगभंगश्च ॥ ५२॥ अजीर्णेप्यपायमाह ॥ ज्ञात्वेवमजीर्ण
मस्य प्रशादनाययोगोयं कार्यो दिवसत्रितयं संत्यज्यसारयनेरुधिया ॥ ५३॥ तच्चाह ॥ कर्कोटीमूलरसं कषायमथसिंधुनापिवेत्त्रि
दिनं सोवर्चलसहितं वागोजलसहितंरसंजीर्णे ॥ ५४॥ अन्यच्चाह ॥ पिष्ट्वाथमातुलिंगी पिबतिरसंशुंठीसैंधवंप्रातः ॥ कथितंगो
सलिलेनरक्ष्यतिसम्यग्रसाजीर्णं ॥ ५५॥ नागादिकदरसभुक्तोपाहयमां ॥ कथमपियच्चज्ञानात् नागादिकलंकितारसोभुक्तः तन्वो
दयतिचपिबेत गोजारकटुकारवल्लीशिफाः ॥ ५६॥ तच्चाह ॥ उत्तरपुंखासुरदालीपटोलबिंबश्वकोचमाचीच ॥ एकतमाचीनिहिमा म्ह
ताजीर्णेहिसेविता ॥ ५७॥ तच्चाह ॥ लवणाम्लकटुकैः रससंश्रावोजरोभवति ॥ अतिमधुरैश्चविनश्यति जाठरवन्हिः सततभुक्तै
श्च ॥ ५८॥ तद्विशेषमाह ॥ यः पुनरेवंसततं करोतिमूढः समाहारंतस्य विनश्यत्यग्निः कामतिरसोभवेद्व्याधिः ॥ ५९॥ यस्मान्महामहत्तिमह
त्वात् रसात्सहस्रलक्षकोटिवेधीशः ॥ अनयाक्रियया सिध्यति यत्नाद्रसक्रियायोगात् ॥ ६०॥ अथयथोत्तरविधानेन ॥ लक्षणमाह ॥ शतस
हस्रलक्षवेधीकोटिथारबुदनिर्बुदवापि ॥ पिष्टोभुंजीतरसोबलिसहितंसिद्धिदोभवति ॥ ६१॥ तद्विशेषमाह ॥ आदौसूतंविधिना क्षेत्रीकरणानं
तरंविधानेन ॥ अत्यवेधकरसमुद्यतपश्चात्क्रमेणबहुमरवेधीप्रयुंजीत ॥ ६२॥ पूर्वविधानंप्रदर्शयन्नाह ॥ कामतितथाहिसूतोजनयतिपुत्रांश्च

दिवगर्भाभाव ॥ स्त्रीषु चनिश्चलकामो भवति वलिपलितनिर्मुक्तः ॥ ६३ ॥ पुनः किंस्यादित्याह ॥ बुद्धिर्बलं प्रभावः महायुषा वर्द्धतेरसा
यनिनः प्राप्तस्यदिव्यबुद्धिर्द्धिया श्चगुणाः प्रवर्द्धते ॥ ६४ ॥ पुनः किंस्यादित्याह ॥ बुद्धिर्बलं प्रभाव ॥ तच्चाह ॥ एवंरसमंसंधाः दुःख
जरामरणवर्जितोगुणवान् ॥ खगमनेनचनित्यंरसंचतत्सकलभवनेषु ॥ ६५ ॥ दत्ता भुवनत्रितये चाष्टासोपादपद्मयोनिरिव ॥
॥ ६६ ॥ इतिस्तोणंरसक्रिया ॥ इदानीगुटिकावक्ष्ये ॥ युग्मं ॥ अमरसुंदरीगुटिकाविधानंगुणाश्चाह ॥
कांताभ्रसत्वहेमतारंचार्कं शतःसंख्या ॥ बहुसतसमांशंध्मातंगोलकतरवाट ॥ ६७ ॥ बाह्यरसेनलिप्तंवदनगतं वस्त्रवारकरोगान्
हंतिहिशरीरसंस्थान् नाम्नाअमरसुंदरीगुटिका ॥ ६८ ॥ टी० ॥ कांताभ्रइत्यादि ॥ कांतंचुंबकं ॥ अभ्रकसत्वंप्रतीतं हेमकनकंतारंचतदेक
वङ्गावोद्वौ ॥ कांतंचुंबकं अभ्रकं शुद्धअभ्रकसारहेमकनकं तारंसूर्यं इतिचपुनरर्कः ताम्रं एषां कांतादीनांसंख्यागणनासमांशतःसम
भागतोज्ञेयापुनः सूतसमांशंपारदेनतुल्यभागं ध्मातंकुर्यादेधमूषायामितिशेषः ॥ किंकृतं सतबाह्यं बहुगोलोपरसेनमारणायमुक्त
द्रवेण लिप्तंसतध्मातंकुर्यात् ॥ इत्थंकृतरवाटपिष्टिरूपगोलाकारंवदनगतंमुखांतस्थितं शस्त्रवारकंस्यात् अस्मिंश्चवदनगतेसति
शरीरस्थदुःखदानाप्रदारोनलगतिवपुरियंनाम्ना अभिधानेन अमरसुंदरीगुटिकाज्ञेयाः इयंशरीरस्थमुखेवान्यस्थलेवास्थितानास
तिशरीरस्थानरोगान्हंतिविनाशयति अनुक्तमपिमानंपंचनिष्कप्रमाणंज्ञेयमित्यर्थः ॥ ६८ ॥ इति अमरसुंदरीगुटिकाहेम्नावारजतेनवावापि
सहितोध्मातोव्रजत्येकतामक्षीणोनिविडगुरुश्चगुटिकाकरोतिदीर्घः ॥ चूर्णंतत्सद्रवबलयातिविदितंघृष्टोनमुंचन्मलंनिर्गंधोद्रवतिक्षणा
त्सहिमतो बह्वभिधानोरसः ॥ इतिग्रंथांतरे ॥ अथमृतसंजीवनीनाम ॥ ७० ॥ हेमयुक्तागच्छलके मुकुटेवाकंठसूत्रे कर्णेवा ॥ मृत्युभयाक
रोगंविशस्त्रजरासततदुःखसंघातं ॥ ७० यस्यांगेनिहितयंगुटिकामृतसंजीवनीनाम मासुरकिन्नरयक्षपूज्यतमसिद्धयोगेंद्रैः ॥ ७१
प्रक्षाल्यतोयमध्येगुटिकाघटिकाद्वयंततः क्षिप्त्वातच्चैवंवदनगतामृतकस्यास्थानंकुरुते ॥ तोयंतदेवपिबतिस्वरुंपथ्यान्वितः
सतः पुरुषः लभतेदिव्यंसवपुर्मृत्युजरावर्जितः सुदृढं ॥ ७२ ॥ टी० ॥ यः पूर्वोक्तोसूतः लक्षाद्ध्वंकोटयर्बुदलोहानरूप्यादीनुवेधते
अस्मिन्बद्धे सूतेमुखस्थेप्रकाशमुखेयंत्रस्थापितेसारणयोगैः सारणतेलादिभिः रत्नवज्रादिकं जारयेत्पुनः समांशेनागैः तुल्यांशसी

87
1936

सकैः सूतोयुक्तः कार्यः सरलोहायस्कांततात्प्यसत्वैश्चयुक्तः कार्यः सरलोहायस्कांततात्प्यसत्वैश्चयुक्तः कार्यः सरलोहंक
नकंचयंस्कांततात्प्यसत्वं माक्षिकसारंएतैश्च अभ्रकसत्वसमतासतीमृतसंजीवनीनामगुटिकाभवति ॥ पुनस्तत्रमूषायां
इयंहेमयुनाकार्यां ॥ पुनरियंगुटिकायस्यगुलछकेनिहिताभवतिवामुकुटकिरीटेवाकंठसूत्रे कर्णेकंठसूत्रेकंचकंठसूत्रकर्णे
तस्मिन्वाअंगेकहस्तपादादौतस्यमृत्युभयशोकरागशस्त्रजरासततदुःखसंघातनश्यति ॥ इतिअध्याहारः ॥ एतेपुस्थानेषु
यस्येयंनिहितास्थापिताभवतिसअमरयक्षकिन्नरपूज्यतमः सिद्धयोगेंद्रैः पूज्यतमः सिद्धाः देवविशेषाः योगेंद्राः नागाजक्षा
दयः इयंगुटिकाकिंनामततोनंतरंमृतसंजीवनीजलमध्येक्षिप्त्वाप्रक्षाल्यघटिकाद्वयंवदनगतोसतोमृतकस्यपुरुषस्योत्थापन
मप्रबोधनंकुरुतेयः पुमान्पुरुषः तदेवजलंतोयंगुटिकाक्षालनंस्वरुंनिर्मलंनिर्मलंपिबतिकिंविशिष्टः पथ्यान्वितोहितावहद्र
व्यभक्षणयुक्तः सपुरुषोदिव्यंवपुः देवशरीरंभवतिकिंविशिष्टंदिव्यंपुनः जरावजरावर्जितंव्याधिपालित्यरहितापुनः सुदृढं
ज्ञेयंगुटिकापरिमाणंपाकविधानंपूर्ववदित्यर्थः ॥ ७२ ॥ इतिमृतसंजीवनीगुटिका ॥ अथवज्रिणीगुटिकाविधानंचगुणानाह
॥ युग्मं ॥ कांतंघनसत्वंकमलंहेमतारंचयथाक्रमंदृढं ॥ समभागेनबीजवरंवज्रयुतंवज्रिणीगुटिका ॥ ७४ ॥ एषामुखकुहरगताकु
रुतेनवनागतुल्यबलं ॥ तद्वपुरपिदुःभेद्यंमृत्युजरारोगनिर्मुक्तं ॥ ७५ ॥ टी० ॥ कांतइत्यादि कांतंचाभ्रकंचअनयोः सत्वं कांतघन
सत्वं घनसत्वंकमलंचेति कांतसत्वंचुंबकसत्वघनसत्वं अभ्रकसारं कमलताम्रंचपुनर्हेमस्वर्णं तारंचरूप्यं एतेपूर्ववत् यथाक्रमेणवि
धानेनरुतंदृढरुतंचतत्तद्दृढंचेतिबीजवरंसमभागेनं कार्यंकिंविशिष्टं बीजवज्रयुतंहीरकमिश्रितंचइयंगुटिकानामतोवज्रिणी
पुनरेषावज्रिणीगुटिकामुखकुहरगतासतिमुखांतःप्रविष्टासतिनवनागतुल्यबलंनवसंख्याकाः नागाःहस्तिनः तुल्यंतत्समर्थबल
तद्रुतेनतद्वपुः तस्यगुटिकामुखधारिणोवपुः शरीरदुर्भेद्यंदुःखेनभेत्तुमशक्यंपुनः मृत्युजराव्याधिभिः निर्मुक्तमित्यर्थः ॥ ७५ ॥ इ
तिवज्रिणीगुटिका ॥ ॥ अथरवेचगुटिकाविधानंचगुणानाह ॥ धूमावलोकितरसपंचमहारत्नजारितेसति ॥ बीजेनगगनसत्वं
माक्षिककांतप्रयुक्तेन ॥ ७६ ॥ रवेचरसंज्ञागुटिकाप्रतितिमुखेक्षिप्तमाणत्रे देवासुमरसिद्धगणैः पूज्यतमोभवतिचेद्राद्यैः ॥ ७७ ॥ टी० ॥
धूमावलोकितेधूमवेधिनिरसेसूतपंचमहारत्नजारितपंचसंख्याकैः महारत्नैः वज्रादिभिः ॥ तथाचवज्रश्चमौक्तिकश्चैवमाणिक्यनी

नीलमेवच ॥ मरकतंचविज्ञेयामहारत्नानिपंचधा ॥ पुनर्माक्षिकक्रांतप्रयुक्तेनताप्यचुंबकीमिलितेनबीजेनगगनसत्वंसारि
तेनरसेसतिखेचरसंज्ञागुटिकाभवतितस्मिन्गुटिकारूपेरसक्षिप्तमात्रेणमुखेपतितमति इंद्राद्यैः देवासुरसिद्धगणै
श्चपूज्यतमोभवति ॥ इंद्रोमघवाआद्यायेषांतेतैः देवाः अमराः असुराः दैत्याः सिद्धाः देवविशेषाः तेषांयेगणाः समूहाः तैः
कृत्वाअतिशयेनपूज्यतमोभवतीत्यर्थः ॥ ७७ ॥ इतिखेचरीसंज्ञागुटिका ॥ ७९ ॥ अथसंवादस्तानंतत्वंसूचयन्नाह ॥ रसवादा
नंतगुणोद्रवगोलकुकुल्कभेदन ॥ कलितः प्रधानसिद्धैः यदृष्टास्तेयजंतिनराः ॥ ७८ टी० ॥ रसवादः अनंतगुणः अनंताः गुणाः
यस्यसतथोक्तः अनंताअपरिमिताः केनकत्वारसवादाअनंताः द्रवगोलककुल्कानांप्रत्येकमनंतत्वात्तेद्रवाद्यवादिअनंतः
किंभूतः प्रधानसिद्धैनित्यनाथादिभिः कलितः रचितः येमहासिद्धैः सिद्धैः रसवाददृष्टास्तेनराजयंतिसर्वोत्कर्षेणवर्तंते ॥ ७८ ॥
अथग्रंथकारस्यितुर्वंशवर्णनमाह ॥ शीताशुवंशसंभवहृदयकुलजन्मजीनतगुणमहिमा ॥ सजयतीश्रीमदनश्चकिरातनाथो
रसाचार्यः ॥ ७९ ॥ अथचास्यकारयितुर्गुणवर्णनमाह ॥ यस्यस्वयंभवतीर्णारसविद्याभक्तमंगलाधारापरमश्रेयसः हेतुः श्रेय
सिपरमेष्ठिनः पूर्वे ॥ ८० ॥ कर्तास्वनामसदृत्वंसूचयंनाह ॥ तस्मात्किरातनृपतेबहुमानभवाप्यरसकर्मरतः रसहृदयाख्यंतंत्रंविरचि
तवानभिक्षुः गोविंदः ॥ ८१ ॥ इतिश्रीमत्कुलवंशपयोधिसुधाकरमिश्रमहेशान्मंजचतुर्भुजविरचितायांरसटीकायांरसहृद
यटीकायांरसप्रकाशात्मकोएकोनविंशोक्वोधः ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीगजाननप्रीतयेभूत् ॥ ॥

॥ ८९ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८७ ॥

571
1936

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

इतिरस हृदयं समाप्तं